

ГРИГОРІЙ ЕПІК

ЗУСТРІЧ

(Закінчення)

IX

Від станції Байраки до станції Яснополь сто двадцять кілометрів. Цю відстань з десятком проміжних, безименних станцій, Микола їхав уже два дні. Дві доби по двадцять чотири години їхав він і не знав, коли ж нарешті поїзд дійде до Яснополя. Але цього не знав ніхто. Цього не знав навіть сам машиніст поїзда, й здається це його зовсім не цікавило. За те Яснополем цікавилася вся решта поїзного населення. Від „солідного поставщика“ борошна й збіжжя на північчі ринки, до останнього торбаря, що ледве причепився на „бундірі“ останнього вагона, всі до єдиного й однаково цікавилися Яснополем. І що було в цьому надзвичайне, так це те, що зібрана з усіх закутків землі радянської, розрізнена незламним муром клункових інтересів, ця орава в кілька тисяч людей однаково радісно вимовляла це слово. Всі терпіли до Яснополя й всі гаряче бажали його досягти, як мога швидше.

Справа в тому, що зразу-ж за Яснополем кінчався довгий аж від Карпат кряж і далі поїзд вже йшов майже увесь час згори. Тоді значно хутче він посувався вперед і мав далеко менше зупинок, на яких паротяг категорично одмовлявся везти. Він ставав і стояв аж доти, доки кількатисячне поїзне населення не зносило десь чепурно всіх хрестів з кладовища чи десятка тинів в його ненажерливу пашу й доти, доки помічник машиніста не закінчав збирати платні за проїзд.

Збирали тоді все. Від засмальцьованих, покритих салом великих страдників радзнаків до картоплі, пиріжків з кислим сиром і борошна—такий колосальний був асортимент тої платні.

І брали тоді за проїзд не по-верстно, а за добу. І чим більше доб поїзд тяг тридцять—сорок розторганих вкрай товарних вагонів з далекого прикордоння, тим більше було зупинок. А кожна довша зупинка неминуче закінчувалася обходом пасажирів (коли їх можна так назвати) помічником машиніста. З ним завжди ходило по кілька чоловік з поїзної бригади й кожний з них носив з собою великого лантуха. Населення поїзда тоді неохоче роз'язувало свої клунки, охочіше шелестіло замусленими радзнаками, а машиніст тим часом мав добре відпочити й як слід заснути.

Поїзд спокійно зупинявся десь в степу, найдалше від селищ та станцій, довго сапав, контропарив, давав гудки, й згодом заспокоювався зовсім. І тоді всі знали: значить, зараз будуть збирати.

Хто з лайкою, хто у виразному мовчанні, але всі повагом роз'язували клунки й платили. Були завжди й такі, що попадали вперше й, не ймучи віри вже досвідченим і бувалим,—пробували врятуватися тим, що намагалися під час обходу зійти з поїзда. Але досить було побачити хоча один раз, як, зупинившись в степу, набитий пасажирами,

як бочонок оселедцями, поїзд ніколи не губив жодного з них, щоб переконатися в повній безнадійності їх намірів. Починаючи обхід, пасажирів просто зачиняли, й не пускали виходити з вагонів. Тоді навколо поїзду зовсім стихав рух, й тільки неповоротні корови, незадоволені й похмурі, обходили поїзд, спокійно переходячи через колії, та веселі пастушки, облазивши всі закутки паровика, пробували язиками, чи дуже гарячі його стрижні.

Стоячи тепер на одній нозі й уважно прислухаючись до рівних прискорених ударів коліс, Микола з подивом, не розуміючи багато з того сам, пригадував, як вони під'їхали до Яснополя. Ні в часи громадянської війни, коли він відступав разом з червонокожущим військом за кордон, ні, не відступав, а безумно тікав, як і всі, ні під час вселюдних, грандіозних першотравневих демонстрацій початку революції не бачив Іщенко такої недосяжної сили людського натовпу. Здавалося, що враз, в один найкоротший момент рушилися високі гори й кинули в глибоку долину важким камінням. Викинене з гір, воно безумно, підкорене законові Ньютона, з надзвичайною швидкістю несло вниз і, радіючи, що на його шляху все падає й нищиться — ревло, гуркотіло й загрожувало долині смертельним ударом провалу. Воно налітало на своєму шляху на інше каміння, креслило сині огні, било в пухку землю й зривало глибоко тверду цілину. І то була справжня радість, радість визволеної кількатисячної юрби, поклики врятованих дрібних власників, шалений захват, виклик безмятежному степові, гімн про кінець покори й підневолення.

— Яснопіль! Скільки радості, надій, бадьорості — почув учора Микола в цьому слові тисячеустої юрби.

— Яснопіль — казка, якої не досягти! Яснопіль — мрія, коли з трьох клунків, як було у Миколи, лишилося ще два. І Яснопіль тепер був уже позаду.

Поїзд давно вже невпинно гуркотів з кряжа, різав великий придніпрянський діл і з кожною хвилиною наближав Миколу до мети.

Важка мов клунок голова, млосні рухи, постійна згага й напруження виділили його очі великими синцями й мов вапном зафарбували обличчя. Дві ночі й два дні не міг заснути Микола. Дві добі він мов пес вартував цю маленьку дівчинку, що, зустрівшись йому в дорозі, назвалася Наталкою Митрофанівною, й тепер не відпускала його від себе й на один крок. Дві добі його давили думки про неї, не давали нормально мислити й категорично забороняли навіть стулити очі. А вона, як навмисне: засне трохи на клунках удень і тоді вже цілу ніч пильно вартує.

Наталка Митрофанівна і справді якось особливо пильно стежила за кожним його рухом, уважно розпитувала його, розповідала й люб'язно пропонувала заснути. І в кожному її слові, в кожному згибові її нервових губ, як вона щось промовляла, в кожному її тільки про чуже око байдужому погляді Микола бачив добре заховані наміри.

— Зрозуміти неодмінно, хто я. Дізнатися, куди їду... Він напевне не торбар — ось думки, які безумовно не сходили з її білого рівного лоба, — думав Микола про Наталку Митрофанівну. І чим далі від'їздили вони від кордону й чим менше зрозумілі одержувала Наталка Митрофанівна від Миколи відповіді на свої запитання, тим настирливішою й небезпечнішою вона для нього ставала.

— Вона безумовно за мною стежить, — склалося одразу у його рішення. Микола тепер скося повів до неї очима, силуючись, щоб Наталка Митрофанівна того не помітила.

Вона сиділа тут же на низенькому клункові, щось уважно розглядала на далекому й темному, голому вже полі. Тепер вона більше сиділа мовчки, спокійно поглядала на Миколу й також спокійно дивилася в одчинені двері вагона. Ні в постаті, ні в її рухах і словах не було нічого незвичайного чи загадкового, все у неї було надто звичайне й досить просте. Але це саме й труїло Миколин спокій.

Досить було побачити хоч один раз, як, кинувши якийсь зовсім несподіване запитання тоном байдужим і безм'ятежним, Наталка Митрофанівна підводила трохи голову й пильніше, ніж голодний кіт за досвідченою мишею, стежила за Миколою. Він спочатку ухилився від її запитань, жартував з нею, але вона повторювала їх все настирливіше й незвинно, з цікавістю дитини, стежила, здавалося, навіть за хвилястими рухами його невидимого пульса.

Ні незчисленні клунки, що ними до самих дахів було закидано вагон, в якому вони їхали, ні ситі матюки, що їх тисячами викидали у вагоні що-хвилини, безсоромні й віртуозні, до неймовірності, ні постійна лайка, на дахові, тупотнява й шохвилинне: „туз“, „валет“, „десятка“, „очко“ — ніщо не цікавило більше Миколу. Навіть смердючий чад цигарок, воші, самогонне блювання якогось п'яного спекулянта просто за клунків йому на спину, любов у кутку вагона на очах у всіх, ніщо не могло тепер схвилювати його. Він мав у вагоні стільки місця, що його ледве-ледве вистачало для того, щоб стояти тільки на одній нозі, але й це його не турбувало. Опираючись об клунки й переступаючи по черзі то на одну, то на другу ногу, Микола був мабуть дуже радий, що нігде йому було не тільки лежати, але й навіть сісти.

Стоячи так, він бачив і чув, як що-хвилини обдурювали один одного ці люди, як брехали вони не моргнувши оком один одному, як у присмерку кутка, на лантухах товста дівка закрила лантушаною спідницею довгі, аж нижче колін, давно немиті панталони й басисто вимовила:

— Іди вже... І як її не послухали, вона трохи підвелася й зозла, з силою штовхнула когось ногою. З-за її спини тоді вилізла невеличка постать. Вона загорнулася в зношену шинелю й задоволено матюкнувшись, не пішла, як наказувала їй дівка, а сіла поруч неї. В рухах цієї людини Микола бачив солодку млюсть задоволеного самця, а в ніс на увесь вагон гостро било соромницькою спрагою кохання. Інші пасажири одверталися й лаялися, а Микола не хвилюючись спокійно думав:

— „І це моя омріяна батьківщина? Я не помиляюся?—питав він себе.

Наталка Митрофанівна не ворущачись сиділа на клунках і наче не бачила й не чула того, що робилося навколо неї. Але по тому, як їй ледве помітно нервово сіпалася тоненька рожева шкіра верхньої губи, як в її очах часто пробігали дрібні нервові хвильки, Микола пізнавав, що вона все чула й, не обертаючись у куток — все бачила, що там робилось.

Іщенко зараз глянув до Наталки Митрофанівни, помітив її погляд і знайомий вже холодок неспокійно покрити йому спину.

— Що я буду з нею робити, коли вона й завтра не залишить мене? — тривожно подумав він.

До місця, де Іщенко міг зійти з поїзда й відшукати явку, лишилось ще понад триста кілометрів. Поїзд мчав, ніч давно вже панувала над землею, але її було замало, щоб досягти призначеного міста й знайти той польський костюл. Зійти ж десь вночі на глухій станції, чи приїхати разом з нею, і зупинившись, показати, що йому нікуди йти, — Іщенко не міг. Це було б надто небезпечно, можливо, навіть

трагічно й він почав обмірковувати, як би її позбутися з вагона. Швидко одкинувши цю думку, — Микола пропонував їй втекти від цигаркового чаду й сісти на дверях, але даремно — Наталка Митрофанівна сиділа на клунках, як прикута. Жодним рухом, жодним словом не виявляла вона незадоволення чи обурення. В день годину якусь вона спала, зігнувшись, а ніч сиділа на клунках і своїм байдужим поглядом спокійно дивилась у відчинені двері.

Микола стояв на одній нозі, другу він виводив за двері й по тому, з якою силою повітря тиснуло йому на ногу, він дізнавався про швидкість руху поїзда.

Його місце біля дверей було останнє. Праворуч аж у куток здіймалася гора клунків, ліворуч теж, просто від його до дверей було викладено з них щось подібне до сходів і на передостанньому з них сиділа Наталка Митрофанівна. Що вона не кине його аж доти, доки він не виявить бажання зійти десь — це Микола зрозумів ще вчора. Пильнуючи її й стоячи біля дверей, він, як під'їздили до якогось степового міста, навмисне нахилився до своїх клунків. Вона кинулась до своїх і, ніби бажаючи їх приготувати, уважно, поглядом, що не лишав найменших сумнівів, глянула на Миколу. І як він помітив, що Наталка Митрофанівна зрозуміла його намір і почала поспішно лагодити свій клунок та залатаного ганчір'ям кошика, — кинув збиратися й тихо, ніби тільки до себе, вимовив:

— Осунулися трохи...

— Мої теж — вимовила Наталка Митрофанівна, як луна, й дійсно вместила їх краще.

— Або зійти зараз вночі, або ж... — Микола зупинився. Він ще раз обмірковував можливе становище в разі, коли вони зйдуть разом, чи вірніше, коли вона зійде за ним, і вирішив діяти негайно і рішучіше. Це була остання ніч і впустити її — означало програти й загубити все. Але сходити тут, за двіста-триста кілометрів, чекати два дні на другий поїзд, Микола не мав наміру. Іти ж пішки, питати дороги й зрештою потрапити десь в руки агентів чека він боявся й не наважувався.

— Краще вже її — вирішив він твердо й став одразу ж готуватися до виконання свого наміру.

Минулої ночі, коли Микола так само стояв на одній нозі, а сон владно хилив його постать, Наталка Митрофанівна сердешно пропонувала йому помінятися місцями й хоч трохи відпочити. Але, помітивши її дійсні наміри й боячись при ній заснути — Микола відмовився. Тепер треба було поставити її на своє місце й Іщенко непомітно став наближатися до виконання свого плану. Повагом, не кваплячись, він ішов до мети й шабелю за шаблем ставав ближче до неї.

Микола стояв тепер на дверях, часто переступав з ноги на ногу й ще частіше змінював становище тулуба. Він вигинався, підкреслено важко зідхав, пригинався знову й раз-за-разом клював носом об клунки, удаючи з себе зовсім сонного.

Але Наталка Митрофанівна сиділа тихо й, підпираючи спиною гору клунків, ніби нічого з того не помічаючи, солодко куняла.

X

Не зважаючи на пізній час і вчорашню тривогу у волревкомі було ще чимало людей. Літні й молодші незаможники, кілька надміру озброєних охоронників, два міліціонери у лихих потертих, що ледве

сягали їм до колін, шинелях і кілька десятків просто селян. Дехто з них сидів, голосно розмовляючи, за столами, де хто з охоронників лагодився вже на тих же столах заснути, хто поєднався в невеличкі групи й гаряче сперечався.

На чолі всього натовпу, очевидно, був Матвій. Старанно озброєний всіма видами зброї, він якимось особливо поважно похажав по кімнаті, мандруючи із одного кутка помешкання в другий і мабуть уважно слухав, те, як тремтіли й співали його остроги. І хоча Матвій ніколи не сидів на коняці, якщо не рахувати сюди попової „Серни“, але й то було ще тоді, коли він наймитував хлопчаком, це не мало ніякого відношення до острог. Він їх носив, як і багато з його зброї, не тому, що вони йому були потрібні,—зовсім ні: Матвій ще в дитинстві мріяв стати верховцем, бо йому подобалися остроги, і, як тепер трапилася нагода—він прикрутив їх і вже давно не скидав. Коли ж хто з товаришів глузував чи допитувався настирливо, навіщо Матвій їх носить—він спокійно, по діловому й без найменшого вагання відповідав:

— Що б дужче боялися! Воєнка повинні всі боятися—цілком широко стверджував Матвій.

Коли до кімнати увійшли Дем'ян та Нематвій, воєнком Матвій ще ходив із кутка в куток і, неголосно й задумливо посвистуючи, він надмірно морщив лоба й удавав з себе надто суворого й заклопотаного.

— Це він план придумує,—шепнув многозначно до Дем'яна Нематвій.—Хоче, щоб якимось всіх бандитів одразу видушить. Вже цілий місяць б'ється. Що-дня отак ходить і ніяк не додумається... Голова-а—в його,—захоплено підкреслив начальник охоронного загону й в одну мить широко розгорнув натовп, прокладаючи Дем'янові стежку.

— Сюди, товариш Неживий—показав він на кімнату збоку. Це наша вечірня резиденція—хвалькувато підкреслив Нематвій і обернувся до воєнка:

— Матвію, де Гуска?—але Матвій навіть не підвів голови й нічого не відповів.

Нематвій ще поспитав, але воєнком, продовжуючи ходити, мовчав, так ніби зараз гукали зовсім не до нього.

— План обдумує, чорт,—з серцем вимовив начальник охорони й, озирнувшись до охоронників, суворо наказав:

— А ну, хлопці, щоб Гуска зараз на закаблуках сюди з'явився Враз мені!

Хлопці не мали наміру заперечувати, прожогом сипнули з кімнати й голосно застугонили за дверми в коридорі.

Нематвій повернувся до Дем'яна й, помітивши, що той вже почав щось уважно записувати до книжки, тихо сів.

Дем'ян щось дійсно довго й уважно записував, і як він підвівся, Нематвій хитро підморгнув до його товстою бровою і многозначно й загадково, з пошаною в голосі вимовив:

— На заметочку, значить, взяли, товариш секретар... Люблю порядок. Страх як люблю... я вам тепер друг до самого гроба.

Дем'ян вдячно посміхнувся. Він звівся, взяв начальника охорони за ремінний портупей й полегшено, ніби стверджуючи свою усмішку, додав:

— Роботи у нас буде багато, товаришок.—Багато, друже. Не боїшся ти?

Нематвій зробив надто суворий вигляд і ще суворіше промовив: — Чого б мені боятися? Він помовчав і, винувато посміхаючись, додав: Так, що — ніхто не дасть нам ізбавлень, товариш Неживий. Да...

Дем'ян ще посміхнувся тільки самими кутиками губ.

Нематвій одразу помітив прихильне до себе ставлення й підбадьорився. Почуваючи, що Дем'ян ним зацікавився й оцінив, як слід, він многозначно протер свої коротко пістрижені вуса й, випроставшись, — дуже хапаючись, і мабуть хвилюючись, щоб чогось не перебрехати, урочисто додав:

— Прізраки бродять вже по Європах, комунізм там ходить, дорогий товаришочок. Маркс сказав це давно й, щоб не забули, він записав для нас.

— А звідки ти знаєш про це? — запитав його серйозно Дем'ян.

— Вичитав... Тут у нас була така маленька книжечка. — Він розвів два пальці й показав, яка саме була книжечка. — З города привезли, товаришок. Другого нічого не поймав, а це я добре зрозумів. Вона таки довго валялася на столі отут, я почитав, а вони скурили, гади!

Він рвучко підвівся з стільця, сильно вдарив кулаком об стіл і ще повторив початок Комуністичного Маніфеста, немилосердно перебрихуючи його й неправильно наголошуючи слова.

— А ми з вами, товаришу секретар — дело зделаємо. Зделаємо, товаришочок, я вже бачу — закінчив він патетично. — Ти свій паренюк, у — доску свій...

— Ага, ось і Гуска — змінив одразу тон Нематвій.

До кімнати, витягшись по військовому, увійшов Начміл.

— Гуска, оце наш товариш секретар. Ти ж сьогодні за день і не з'явився сюди. Тепер він значить буде пока нам і за голову. Тимчасово, розумієш?

Гуска козирнув і став мовчки посеред кімнати. Нематвій підійшов до його, пильно глянув у вічі й з відтінком суворости спитав.

— Скажи, голубчику, за що ти зачепив Криворучку? Начміл не одповів Нематвієві й раптом повернув до широкого столу.

Перед Дем'яном стала невисока на зріст людина, вона підкреслено пнула груди, широко розкривала малесенькі карі очки й увесь час козирила.

Дем'ян щось знов уважно занотовував у маленьку записну книжку. Гуска стояв рівно, стиснувши рота й з'єднавши по військовому заклапки. Одну руку він поштиво тримав біля кашкета, а другу рівно витяг дотолу. На тонких Гусциних губах, зовсім під самим носом, стирчав пучок коротко стриженого волосся, а його великі, білі вій часто стрибали.

— Чого ви так стоїте, товаришу Гуско? — здивовано запитав Дем'ян. Тут же у нас не військова установа... Сідайте.

— По долгу, — товаришу секретар, поштиво мовив Гуска, розчепивши на хвилинку бліді губи. І як помітив Дем'янове незадоволення уважно оглянув стільця й сів.

— По долгу, товариш Неживий. Дисциплінка... да... він ще трохи помовчав, обернувся, закрутився й ще щось вимовив.

Дем'ян зачекав, доки начальник міліції улаштувався і, переконавшись, що Гуска дійсно зовсім перестав козирияти, висловлюватися й що тепер він зможе вже слухати його, тихо почав:

— Мені сказали, що ви сьогодні увечері заарештували вчительку Криворучку, правда це, товаришу Гуско?

— Так точно. Надо її коцнуть сьогодні. Вірно, товариш секретар. За явну контр-революцію. Я хочу не допустити до зарази. Я повинен все з корінням і з насінням. Інакше дійсно зараза на всіх дітей зразу!

— Яка зараза? щиро здивувався Дем'ян. — Про яку ви заразу кажете?

— У нас швидко вже почнуть школи вчить, розумієте? Я хочу, знаєте, не допустити її. Дітей усіх зводить на шлях контр-революції і сама вся і наскрізь одна контр-революція. Я вчора, товариш секретар, проходив останній раз повз її вікно... Прохожу й думаю: нада оце проверочку зделать малость. Став і слухаю, а там таке, товариш секретар, що й казати вам трохи стидно. Вікно, значить, по недосмотру одчинене, просто во всю, а вона на все село

„Гей гай мати, гей гай мати“...

Я, конешно, слухать сів та й думаю, а ну про яку вона матір буде. Може не про ту, що з Петлюрою, а вона, як чесоне, знаєте:

„Гей та й помандрував з матери України
Козак молоденький“.

Ну я, знаєте, товариш секретар, аж скочив, чуть бомби туди не всадив. Ні, думаю, тут потрібна видержечка. Проверочка нужна. Стримався я... сидю, під вікном слухаю, ну а вона ж не знає, конешно, що я тут... Вечір знаєте й вітрець такий... такий знаєте підходящий, дерева вершками хить — хить... шумлять угорі дерева, вона співає, а я мовчки слухаю. Як почала ж вона, як почала, так мене аж у піт, знаєте, кинуло. Знаєте, товариш секретар, про Палія, Гонту, Залізняка, Дорошенка. Одне слово про всю Січ зразу. Гідра, контр-революція! Я сижу й думаю, що ось-ось швидко й до Кадила дійде, а воно чомусь так обійшлось. Хоч, знаєте, я почував, що вона про це неодмінно думала. Я це знаю, бо коли я ненароком кашельнув... У мене, знаєте ця насморка все, вона мабуть почула, вийшла до вікна, поклала свою кобзу на вікно й, заломивши руки, вимовила...

— „Что дремучій лес призадумался?“

Це ж ясно, що про Кадила. Я це всім інстинктом своїм пролетарським почув. Я, знаєте, товариш секретар, ходив все дрова рубать. Мене й на війну не взяли — нігде не записаний був — похвалився Гуска. А грала вона на кобзі. Згадувала гетьманщину, Палія, Залізняка та можна сказати, що всю ту бандитську Січ одразу. Всю чисто...

Дем'ян увесь час слухав його уважно й серйозно, але зараз він не витримав, посміхнувся й силою задавивши посмішку — підвів до Гуски своє обличчя.

Начміла підбадьорила Дем'янова усмішка й він ще завзятіше додав.

— По-моему, так всі ці кобзи треба одібрати, товариш секретар, Петлюровщина й антисиметизм один з ними.

... Я, знаєте, не розумію, як вона може виховувати дітей на отих Паліях, Дорошенках, Мазепах і всій Січі Запорозькій — суворо закінчив Гуска.

Дем'ян ще посміхнувся. Він рухом руки вдруге зупинив надмірно говірливого начальника міліції й тихо вимовив...

— Оце й все, що вона вчинила?

— Так точно, товариш секретар — вдоволено, не знижуючи тону, підтвердив Гуска.

— Приведіть її сюди...

— Не можна, товариш секретар, її привести.

Дем'ян здивовано запитав тільки самими очима, в чому справа й став чекати.

— Ключі від буцугарні заніс міліціонер. Буде він так за кілька годин. Я не знав, що ви захочете подивитися на неї — винувато пояснив начміл.

— Пошліть за ним негайно.

Гуска віддано козирнув. Потім він загадково глянув на Дем'яна й трохи здивовано перепитав.

— А хіба до ночі вона нам потрібна? увечері ж не зовсім зручно. Знаєте, народ там біля ставка ходить... Я намітив її покупати. Там нікого не буває — боється...

— Щоб негайно була тут! Ви й товариш начальник охорони теж прийдіть сюди. Щоб все було, як кажу, — суворо відповів на його подив Дем'ян.

Гуска ще слух'яно козирнув і поштиво вийшов з кімнати.

— Я ж казав вам, товариш Неживий — почав многозначно Нематвій.

— У його наче трохи як не всі дома. Як начепиться на кого, так винен, чи ні, а він готовий з'їсти, а як до діла, — як треба показати себе, тоді він п'ятки маже — схарактеризував Нематвій начміла.

— Я піду, товариш секретар. І голосно ступаючи, він вийшов своєю важкою, медвежою холою за двері.

Вже зовсім смеркло. Відпустивши нових, що прийшли, відвідувачів, — селян, Дем'ян нетерпляче чекав, коли вже нарешті повинен з'явитися із вчителькою начальник міліції. Він посилав вже за ним двічі Нематвія, наказував розшукати його Матвієві, але Гуски не було.

Дем'ян хвилювався, ще посилав довідатися, чи сидить заарештована Криворучко й дуже лютував на начміла. Але не дочекавшись Гуски, Дем'ян змушений був дати наказа розбити в буцугарні замок і привести заарештовану. Сидячи так і гніваючись на начміла, він почув, як до кімнати хтось несміливо постукав. Вкрай розгніваний на цей непотрібний етикет, Дем'ян скочив з-за столу й зо-зла що було сили штовхнув у двері ногою. Вони раптом одскочили й туга та голосно об щось хряснули.

Дем'ян вмить зрозумів свій необміркований вчинок, тривожно переступив поріг і здивований чи більше вражений — зупинився.

— Не стукайте, а коли вам треба до мене — йдіть просто, — вимовив він до начміла. — Який чорт потребує цього? Бачте, зовсім здуру вам ніс розтрошив.

— Нічого, товариш секретар. Я постараюся — витирав Гуска свого скривавленого носа.

— Криворучко зараз буде. Сам шукав. П'ятеро сел вибігав. Шукав товариша Листового.

— Кого? — незрозуміло запитав Дем'ян.

— Міліціонера, мого замісника, що пішов з ключем...

— А... Чому ж її не ведуть сюди?

— Зараз буде, товариш секретар. — Приведуть — чепурився Гуска.

У дверях з'явився Нематвій. Він загадково, широко всміхнувся й, як зайшов до кімнати, в коридорі стало видно маленьку жіночу постать. Вона йшла, низько спустивши голову, не поспішала, а позаду й з боків у неї, з надто суворими лицами, з рушницями й пістолями йшли вартові.

— Розступись. Розступись, — урочисто вимовив Гуска й хотів вже витягти з піхов шаблюку, але несподівано зустрівся з насмішкуватим поглядом Дем'яна, захвилювався й не виконав свого наміру.

Вчительку ввели до кімнати й лишили стояти біля столу.

Дем'ян спокійно сів за стіл, праворуч від його, похилившись на стіл, напівлежав начальник охорони Нематвій, ліворуч, високо звівши голову, сидів начміл Гуска.

Начміл був зосереджений і надміру серйозний, Нематвій з ледве помітною на товстих губах усмішкою і Дем'ян не виявляв ні веселости, ні суворости. Він на щире Гусчине здивування звелів вартовим вийти з кімнати, запросив вчительку сісти, спитав, як її ім'я, й тоді вже почав:

— Скажіть нам, Степанидо Дмитрівно, за що вас заарештовано?

Степанида Дмитрівна тільки тепер підвела сміливіше великі блакитні очі, боязко оглянула всіх присутніх і коротко розповіла все, як трапилось.

— Правильно? — звернувся Дем'ян до Гуски.

— Все наче правильно... тільки знаєте, товариш секретар, до цих виражень, до того, як вона співала, у неї була тоді... як це... Ну як це... — запнувся він. — Ага — душа. За душу наче мене брало, як я слухав! Я казав уже... товариш секретар. Ви їй не вірте. Бреше, сволоч інтелегенщина.

Кругле з розстрільними бровами обличчя Степаниди Дмитрівни враз зашарилосся, а виразні, але не товсті красиві губи боляче здригнули їй. Вона глянула на Дем'яна, поспішно загорнула з лоба під хустину пухкий русий пучок волосся й нічого не одповіла.

— Що ви співали, Степанидо Дмитрівно?

— Я співала старих українських дум. Я ж казала — захвилювалася вона. — Співала про Морозенка, про Палія, про Гонту з Залізняком... у мене є кобза, — трохи запинаючись, ніяковіючи і ще більш шаріючи докінчила вчителька.

— Да, да. Кобза, — додав якимось особливо многозначно Гуска й так натиснув на „б“ й на „з“, — що всі від того мало не зареготали.

— Оце й усе?

— Усе, — покірно відповіла Степанида Дмитрівна.

— Вона явно ховає свої дійсні наміри. — Я ж говорив про душу — ще многозначніше зауважив до товаришів начміл.

— А саме? — запитав серйозно Дем'ян.

— А про ліс, ви як тоді душевно розказували, — звернувся Гуска до Степаниди Дмитрівни.

— То є такий вірш, — відповів за неї Дем'ян.

Начміл незадоволено повів очима й запитливо зупинився на Нематвієві.

— А, ще начміл називається. Я ще маленьким його знав. Хто цього не знає, — задоволено, з почуттям своєї переваги промовив начальник охорони.

— Ви можете йти додому, — заявив Дем'ян Степаниді Дмитрівні. Вона недовіриливо скинула до його великими очима й неспішно підвелася.

— Вас заарештували незаконно. Більше цього вже не буде, — пояснив Дем'ян, цілком розуміючи її розгубленість.

— Правильно. Люблю за справедливість — посміхнувся Нематвій. Правильно, товаришок — стверджував він присуд.

Начміл сидів здивований вкрай і навіть не ворухився. Він тільки швидко бігав очима й ще густіше кліпав своїми великими білими віями.

Здавалося, що два білих метелики сіли йому на очі й, часто пурхаючи крильцями, добивалися, щоб він їх туди впустив.

— Степанидо Дмитрівно, йдіть додому, — голосніше вимовив Дем'ян, бачучи її нерішучість і вичікування.

Вона обережно рушила з місця й боязко, як це може тільки селянка, глянула на Гуску.

Він упіймав її погляд і, підбадьорившись, теж підвівся. Видно було, що він розгнівався й вирішив діяти до кінця.

— Коли вже казати, так треба все зразу! Я вам, товариш секретар, ще один факт про неї — заявив багатозначно Гуска.

Дем'ян запитливо підвів голову до Гуски, а Степанида Дмитрівна дійшла до дверей і, німа й перелякана вкрай, сперлася на одвірок і стала покійно чекати на неминуче важкий вирок.

— Зимою... Ні, це було вже на-весні... Я, знаєте, послав у школу мого помічника, товариша Листового. Провірити надо було, знаєте, — як там і що вона... На цьому місці Гуска суворо ткнув пальцем на Криворучку й важко, помітно хвилюючись, передихнув.

— Вона, знаєте, одкликала його з класу в коридор та й ка:

— Товариш міліціонер, ваша справа там самогонку трусить та злодій ловити, а сюди я прошу не ходити. Листовий — значить, против, знаєте, а вона верть у клас та й заціпнулася. Ну, мій замісник постояв під дверима та й пішов з підорваним авторитетом.

Гуска закінчив і, переконаний, що такі речі, вже ніяк не прощаються — чекав на справедливо суворий суд.

— Вона правильно сказала тоді вашому помічникові. Школа не ваша справа. Ви маєте роботи й без неї — вимовив спокійно Дем'ян.

Гуска аж враз підскачів.

— Як то не моя? А ежелі там, у школі, та будуть контр-революцію розводять? От як вона вчора... Так і тоді не моя справа? Я спрашую вас? Не моя справа?

— Степанидо Дмитрівно, йдіть, будь ласка, додому.

Степанида Дмитрівна чемно уклонилася Дем'янові, потім товаришам і тихенько зачинила за собою двері.

Гуска сидів у кутку, він був дуже сердитий і зовсім розчарований. Нематвій ходив по кімнаті й задоволено посміхався.

— Та я тут чорт його знає, що зроблю — схопився із стільця й голосно вигукнув начміл. Я, знаєте, три роки. Я... Я..

— Не кричіть, — спокійно попередив його Дем'ян. — Тихше... Ви мене, сподіваюся, зрозумієте.

— Ви про мій авторитет забули. Перед учителькою, цею безпартійною інтелігентною, такі коники зі мною! Та я зараз у повіт до начальника, до парткому — репетував Гуска. — Я зберу своїх людей...

До кімнати увійшов волонтером Матвій і чомусь пошепки, так ніби його хтось міг слухати за дверима, повідомив:

— Годину тому вся банда Кадила вирушила з лісу. Напрямок невідомо який. Мене тільки повідомили — закінчив він.

Всі разом підвелися... Дем'ян зараз же забув про начміла. Він уважно розпитував Матвія, скільки є озброєних людей, похапцем склав список.

Нематвій загадково, задоволено посміхався й скося стежив за Начмілом.

Гуска нервовою холою крочив по кімнаті, боязко поглядав на Дем'яна й певно обмірковував, як би його сьогодні „захворіти“ чи кудись непомітно виїхати.

XI

Вагон давно спав. Скрючившись на своїх клунках, обіймаючи їх руками й дістаючи ногами до сонних облич сусідів, перетрушені густо блідими вошами, пасажери голосно сопли й, ще голосніше підсвистуючи на всі лади носами, — солодко спали. Спала й Наталка Митрофанівна й тільки в кутку ледве вловною тінню ворушилась сірим лантушінням товста дівка. Вона часто й глибоко дихала, сопла й захлинаючись щось шепотіла. І з того її шепоту, що долітав з кутка, Микола пізнавав соромницькі слова й звуки.

Він бачив, як звідти підвелася велика чоловіча постать. Вона щось тихо прошепотіла до своєї випадкової коханки і повагом, маневруючи поміж живими трупами й пильнуючи, щоб когось не наступити, полізла в другий куток вагона. До дівки одразу ж прилізла з того кутка друга людина й Микола знову чув ненажерливий шепіт, поцілунки, радісні захвати й потім важкі, трохи незвичайні матюки задоволення.

Наталка Митрофанівна згодом прокинулась, але вона ніби не помічала Ішенка, нерухомо сиділа на одному з клунків, як на приступкові й мовчки дивилася в правильний чотириохкутник дверей.

Миколі здалося, що вона давно вже помітила його намір, докладно відгадала його й тепер їхидно посміхалася, ховаючи від його свою усмішку. Він зауважив собі, що так минуло може з дві довгих години, і занепокоївся.

Наталка Митрофанівна не пропонувала мінятися місцями, а сидячи так, на другій з клунків приступці, вона була майже недосяжною для його мети.

Микола давно встиг помітити, що дівчина мала тверду руку, стрункі й пругкі ноги й мабуть вовчу лють. Накинутися на неї зараз, як вона сиділа, схопити й враз кинути в чорний чотириохкутник дверей Микола не міг, дві попередні безсонні ночі й ця зовсім знесли його. Голова йому була важкою, м'язи, здавалося, назавжди зів'яли й зовсім відмовлялися слугувати. Обміркувавши, Іщенко зрозумів, що її можна було взяти зараз тільки хитрощами. Але на це Наталка Митрофанівна не йшла, й потягти її було не легко.

Микола стояв на одній нозі й напружено слухав, як паротяг часто погукував, щоб кондуктори загвинчували гальма, і як, одбиваючи швидкий сталевий такт, — поспішали в степи колеса. Поїзд нісся з великою швидкістю, здавалося, все збільшував її й, рахуючи короткі рейки, колеса енергійно та ритмічно вистукували й ніби кликали Миколу не баритися. Він вихилився всею поставою, виглядав з-за дверей і, зустрінутий гострим вітром — ховався. Наталка Митрофанівна непорушно сиділа на своїй приступці й, озирнувши її, Микола знову уважно прислухався до швидкого танку коліс.

— Не сто-я-ти, не зі-ва-ти. Бе-ри—бе-ри, бе-ри—бе-ри. Не-сто-я-ти. Не-сто-я-ти. Бе-ри, бе-ри—бе-ри, бе-ри—густо вибивали вони й наче соромили Ішенка за його вагання та нерішучість. Він якось особливо уважно, напружено слухав їхній докір, а думки його боязко кралися про ранок.

— Ні, зразу! Треба зараз — категорично підтвердив Микола. Він підвів від клунка голову й цильно подивився на Наталку Митрофанівну. Своім поглядом і великим зідханням Микола намагався нагадати їй про вчора.

— Хіба ж вона не запропонує мені відпочити? Хіба вона могла забути про вчора? — думалося Миколі. І, мов у відповідь йому,

Наталка Митрофанівна зробила ледве помітний рух і, повернувшись і ніби бажаючи підтвердити його думку про те, що вона не спить і все бачить, — вмостилася зручніше. Микола ще важче, підкреслено зідхнув і, випроставши наперед руки — важко зігнувся між дверима й клунками. Він настирливо, підкреслено домагався, щоб вона неодмінно помітила, як незручно, як боляче йому тут стояти, як немічно тремтять йому ноги й важко клониться голова. Але Наталка Митрофанівна сиділа тихо й байдуже дивилася в правильний чотирьохкутник ночі ніби зовсім не помічаючи Миколи.

Стомлений вкрай, доведений до розпачу, Микола нарешті помітив, як трохи згодом Наталка Митрофанівна ледве-ледве поворухнулася, випростала з під себе одну руку й легко підвела до його голову.

— Вам так не зовсім зручно, товаришу — вимовила Наталка Митрофанівна. І в її голосі, за цією, ніби звичайною, увагою й удаваною щирістю, Микола впіймав добре приховане глузування.

— Ні, нічого. — Дякую — ледве вимовив він, намагаючись цим тільки підкреслити свою втому й одверте бажання помінятися з нею місцями. Микола домагався, щоб вона нарешті зрозуміла його й запропонувала, як було вчора, помінятися місцями. Але він помітив, як вона щось вирішила, повернулася до нього рівніше й за цим підвелася із своїх клунків. Він мацнув її похапливим поглядом, силуючись пізнати її мислі, трохи випрямився й ступив із свого місця до неї.

„Може одразу схопити й все — миттю пролетіла думка, але не встигла вона й зформуватися, як дівчина стала в безпечніше місце й, звертаючись до Миколи, тихо вимовила:

— А мені здається, що вам незручно. — Микола зупинився й навіть не встиг нічого одповісти їй. Його якось особливо вразило її останнє речення. В ньому він дійсно вже відчув добре приховане глузування й зовсім очевидний, яскравий натяк на те, що вона цілком розгадала його задум.

Що це було так, що Микола не помилявся, це видно було хоча б з того, як Наталка Митрофанівна пильно глянула йому у вічі, ледве вловно посміхнулася й ще захисніше сіла на старому місці.

Поїзд все мчав. Колеса вибивали своє рясне та-та-та-та-та-та-та-та, різко хряпали тарелі й паротяг погукував, щоб кондуктори опускали гальма.

Але Микола не бажав скоритися. Він, не ворущаючись, стояв на одній нозі й пильно стежив за Наталкою Митрофанівною.

Десь із села у вагон залетів перший поклик раннього півня й чорний чотирьохкутник дверей ніби починав уже блякнути.

Наталка Митрофанівна мовчала й, слідкуючи за нею, Іщенко слухав, як вагон на всі лади висвистував пищиками, клекотів ковальськими міхами, голосно хропів і густо чухався.

Важко перегнувшись на клунках, Микола ледве тримався одною рукою за одвірки вагону й, спершись на спину, він не спускав погляду з Наталки Митрофанівни. В напівтемряві східців яскраво вирізнялася її гармонійна фігура й до класичності правильні риси обличчя. Одна її рука лежала нерухомо на коліні, а друга десь принадно ховалася під пахвою. Іщенко уважно дивився на дівчину, захоплювався її не аби якою вродою й чим більше та пильніше придивлявся до Наталки Митрофанівни, тим настирливіше зростало його бажання докінчити свого плану й, ніби боячись спізнитися чи перерішити, Микола обережно нахилився до неї й силуючи себе спокієм, тихенько вимовив.

— Наталю Митрофанівно!

Вона враз і з якимсь особливим зацікавленням підвела до його голову й стала чекати.

— Я хочу вас прохати... він нерішуче зупинився, мабуть не наважуючись висловити свого бажання, чи боячись викрити свій намір.

— Ви хочете запропонувати помінятися мені з вами місцями?— зовсім несподівано, але цілком бажано для Миколи запитала Наталка Митрофанівна.

— Я дуже стомився... Заснути хоч одну хвилину. Вибачте мені...

Наталка Митрофанівна на цей раз не заховала вже своєї підозріло глумливої посмішки й одразу ж підвелася. І по тому, як вона обережно, уважно глянула до дверей, та одійшла вбік, щоб пропустити Миколу, та як заждала йти до дверей, аж доти, доки він не вмотивився; по тому, яка вона цупко бралася за клунки й двері,— Іщенко впізнав, що його намір нею було цілком розгадано.

— Вмостилися вже?— запитала Наталка Митрофанівна, як тільки Микола стих на клунках і легко сопучи удав, що він вже спить.

— Дуже дякую, Наталю Митрофанівна, Мені добре, дякую. Я тільки трошки— промовив він до дівчини, удаючи в себе зовсім сонного.

Насправді Микола не спав. Жодний атом його стомленої істоти не міг зараз спати. Весь саме чекання, сидів він напруживши всі м'язи, і готувався, щоб раптом кинутись на неї й виштовхнути за двері. Але Наталка Митрофанівна теж не спала й мабуть чекала на нього. Вона не виходила, як це робив він проти дверей й увесь час трималася збоку, під надійним захистом клунків.

Поїзд важко погримував на коротких рейках, голосно бив тареллями й паротяг часто гукав, щоб опускали гальми.

Стежачи за рухом і місцями, де проїздили, Іщенко зауважив, що вони пішли вже на останній спуск і за п'ятдесят-шістдесят кілометрів поїзд знову зустріне новий кряж і тоді піде вже поволі. Ніч помітно влякала й за правильним чотириохкутником дверей Микола іноді вже бачив рідкі дерева лісу. Треба було поспішати й або діяти зразу, не гаючи й хвилини, або ж покластися на долю й погодитись на те, щоб Наталка Митрофанівна зійшла з поїзда разом з ним. Але Микола не вагаючись вибрав перше.

Напруживши всю увагу, він упіймав мить, коли дівчина на короткий момент забула про нього і враз, мов відштовхнутий дужою спіраллю— кинувся на неї. В найкоротший мент, в одну десятитисячну секунди, Микола досяг її тіла своїм кулаком, вдарив, що сили в бік і одразу збив її з ніг. Але, очікуючи його нападу, вона трималася рукою за мичку лантуха й збита з дверей, Наталка Митрофанівна важко повисла на руках. Лантух, що за його вона трималася, був важкий і, притиснений десятками інших клунків, він затримав її й допоміг врятуватися від першого вдару.

Повисши на своїх руках, дівчина швидко летіла разом з вагоном і намагалася не впустити мички, підвестися на руках. Широко розплющені, великі вродливі очі її виявляли смертельний жах, а губи були німі й міцно стиснені. Якусь мить Микола дивився їй в очі, але раптом зрозумівши, що перший її поклик про порятунок розбудить сонних, він високо підвів ногу й що було сили опустив її на білі руки дівчини. Наталка Митрофанівна боляче скрикнула, але мички не пустила. Він захапався, підвів ногу ще і ударив по її руках знову. Дівчина сколихнулася й раптом зникла. У відповідь Миколі долетів

тупий болючий хряск. Іщенко виглянув з вагона, але там нічого не побачив, а хряск той раптом, як і з'явився — змовк. Тоді Микола повернувся до приступки, поспішно знайшов її кошика й спустив у двері. Потому він підняв її важкий клунок, доніс до дверей і теж викинув...

У вагоні було тихо. Спали всі, і тільки в кутку за клунками від товстої в лантушинні дівки долітало шамотіння та ще несло звідти важким духом соромицької спраги.

Поїзд швидко мчав, ніби допомагаючи Іщенкові втекти від кари, й паротяг часто вигукував, вимагаючи, щоб опускали гальма.

Микола озирнувся навколо, перевірів, чи всі сплять, і сів на місце, де сиділа вона. Але умостившись, він раптом згадав її повні відчаю очі, напружені білі руки, підвівся й пішов до дверей.

Ніч починала вже збирати своє чорне лахміття, але ще було темно. Микола дивився вперед, любувався з безкінечної чорної стіни лісу і тепер полегшено думав про своє завдання. Він тепер міг заспокоїтись. За кільканадцять годин поїзд дійде потрібного йому місця й під виглядом торбаря Микола вилізе з вагона разом з іншими торбарями й ніким не помічений — знайде потрібний косяк.

— Але що то? — раптом запитав себе Микола. Він напружив вуха і ще пильніше заглибив погляд. До його чутливих вух долетів ніби одинокий постріл, а в лісі він ясно побачив підозрілі вогники. І не встиг Іщенко обернутися, як поїзд раптом важко сіпнувся, смертельно загуркотів і за цим розлігся дужий вибух.

Вигон важко здригнувся й ніби враз підвівся цапки. Десять почувалася тріскотнява, ніби сальва. За цим Микола відчув, як підлога під його ногами піднялася вдруге. Вагон враз прокинувся, розірвався сотнями сполоханих, безумних голосів і, ще гойднувшись, з голосним тріском полетів з висипа.

Микола стояв біля дверей й як тільки вагон перекинувся, він встиг вискочити. Стоячи тепер на горі, Іщенко дивився, як, перекидаючись, мов цяцькові, з крутого висипа летіли вагони, як з їхніх дверей вилітали з безумними людськими зойками, клунки, люди й густо квітчали великий і крутий схил висипу. Микола побачив, як трохи напереді на зеленому вскісі висипа, за кілька десятків метрів, на боку одпочивав ще гарячий паротяг. Він лежав із зціпленими устами й мовчав, наче злякавшись тисячі зойків, прокльонів, тужіння, криків про порятунок, благання й плачу. Всі до єдиного вагони, розбиті й розплющені, теж лежали внизу під висипом. На колії із обох боків висипа були густо розкидані трупи. На стежці, що йшла кудись по-під висипом, стогнали й лізли поранені. В ліс, мов божевільні, тікали ті, хто випадково лишився живим. Але в ліс їх мабуть не пускали. Мокола помітив, як звідти вийшов густий ланцюг озброєних, він зробив кілька пострілів і твердо взяв напрямок до місця катастрофи.

Іщенко зацікавився ними, не рушив з місця й прихилившись під висипом, — став чекати.

— Козаки! Праворуч, ліворуч, слава! —

— За батька! Слава — долетіла неорганізована відповідь. — Слава! Слава — десять обізвалося луною за лісом.

Микола враз підвівся й, упізнавши своїх, став захоплено чекати.

— Руки вгору! Зачикмирю! — гукнув несподівано грубий голос позад Іщенка.

— Я свій, добродію — спокійно вимовив Микола — хто тут у вас за отамана?

Питання було поставлене просто й з таким спокоєм, що хоробрий лісовик одразу роззброївся й зовсім спокійно одказав.

— Петро Кадило. Хіба не знаєте? — здивувався, чи може образився лісовик.

— Слава! Слава — вигукнув Іщенко. Він зняв кашкета й поспішно пішов слідком за тим, хто його тільки що обіцяв „зачикмирить“.

XII

Дем'ян закінчував складати список. Він переписав всіх охоронників, озброєних незаможників, старанно вивчаючи, перевірів складений список і перевіривши — порвав його на дрібні клаптки й кинув під стіл. За цим він підвівся й мовчки пішов у куток, де стояла телефонна будка.

Матвій сидів за столом. І по тому, як він уперто тер лоба й всею жменею мняв товсту сіру чуприну, можна було зрозуміти, що він не кидав думки про свій план.

Нематвій, широко розкидавшись в кріслі зеленого оксамиту, бай-дуже дивився в стелю й тихо висвистував якоїсь старої, давно забутої мелодії. Він не виявляв ні хвилювання, ні захоплення і був зовсім спокійний.

— Місто? Місто! — Мені потрібно повітвиконком! Да! да, — долетів з будки голос Дем'янів.

Нематвій підвівся. Він зробив крок у напрямку до Матвія й ударивши його по плечі, весело вимовив:

— Буде діло, Матвію. Цю ніч товариш Неживий нам таку проверочку задасть. Тепер, брат, не ляжеш уже в реп'яхи.

Матвій не відповів йому і мабуть не слухав. Нематвій помітив це й, розгнівавшись, підійшов до нього ще ближче.

— Да ти кинь лоба натирать! Він все за нас обдумав. Ти не бачив, що все вже записано? Бачив?

Матвій кивнув головою.

— Ну так чого ж понапрасно чуб терти, силу розходувать? Слухай сюди!

Матвій незадоволено блимнув на приятеля, заперечливо сплюнув і теж підвівся.

— Думать тепер повинен кожний — вимовив він, повернувшись від дверей. — Сам повинен, поміаєш? Нехай і він думає — Матвій показав на телефонну будку. — Нехай записує, розпитує, а ти слухай, мотай собі на вуса й думай! Так буде верней, браток! Поміаєш?

Нематвій іронічно посміхнувся, поштиво обернувся на Дем'янів приглушений голос з будки й, ніби заперечуючи, одказав Матвієві.

— Набридає це, Матвію. Не туди трохи мозок у нас стоїть. Так ніби йому там бандити в'язи скрутили. Нічого не виходить, скільки не думай. Так що мабуть нас мало бито...

— Ну, ти, шутиш, браток. Тут образование ні при чом. Думать повинен кожний поки й ноги витягне.

Нематвій зареготав. В його реготі відчулося глузування й прихована зневага.

— Думала стара, поки й дуба дала — додав він, як пояснення на сердитий Матвійв погляд.

— Ти, Йосипе, непонятний елемент. Товариш, як товариш, бойовий парень, а як до цих ділов, так увесь із ними... Матвій недовіливо повів очима на оббиту повстю та чорною цератою телефонну будку й знову сів до столу.

— Які-ж то вони? — тихше, щоб того не почув Дем'ян, з нотками гніву в голосі, запитав Нематвій — Що-ж він не такий, як ти, чи я? Він же свій у доску. Харош парень, свій.

— А все таки думай. Прийшов звідкись він, а порядкує нами і всім, як дома. Що ми сами не знаємо? — Без нього можемо обійтись...

— Ти, Матвію, настоящий дурак — розгнівався Нематвій. — Якщо ти похториш ще хоч раз цю контр-революцію, я тобі так і розколю твою дурацку сапатку. Це-ж тільки куркулі так говорять... Понімаєш ти? У сусіди вже просисся?..

— Куркулі — незадоволено буркнув Матвій. — Куркулі — протяг він і змовк, бо з будки якраз вийшов Дем'ян і вже підходив до столу.

— Макаренко ще не повернувся. Я розмовляв із Криничним. Обіцяв знайти Макаренка й передати йому все, що я просив — швидко закінчив Дем'ян.

— А ви думаєте, що вас не підслухали? — надаючи цьому особливого значення, запитав Матвій.

— А хіба нам не однаково — одказав йому Дем'ян. Цю ж ніч лісовики будуть тут? Це-ж вірно? — перепитав він Матвія.

— Мені сказали. Мабуть, будуть — ледве стримуючи своє незадоволення — одповів Матвій.

— Ну от — ствердив свої попередні думки Дем'ян. — Зараз треба, товариші, зібрати всіх людей. Де тепер товариш Гуска?

— Дьору мабуть дав — посміхнувся Нематвій. — Він за мир — закінчив жартом начальник охорони.

Матвієві мабуть не зовсім подобався цей жарт, бо він хутко підвівся й, гостро брязкаючи острогами, пішов до дверей.

— Товаришу Матвію! — зупинив його Дем'ян. — Зараз же треба зібрати всіх людей і приготуватися. Куди ви йдете?.. Ви будете за командира. Товариш Йосип та я будемо вам допомагати... Нематвій хитнув головою на знак згоди.

Матвій повернувся від порога. З лиця йому одразу зійшли неприємні збрижі невдоволення, й заговорив він одразу твердіше.

— Добре, товаришу Неживий. Я зараз. — Добре — повторив Матвій і став перед Дем'яном вичікуючи.

Нематвій сидів на своєму кріслі, задоволено посміхався й пильнував упіймати Матвіїв погляд. В його очах повно й яскраво грало задоволення і воно тішило й бадьорило його, мов відчуття перемоги.

Дем'ян нічого нового не сказав і ще повторив свою вимогу. Матвій взяв одразу військовий тон, завзято клацнув острогами, рвучко відповів йому „добре“ й пішов, щоб збирати людей.

— Отакий, як бачите, — випровадив його Нематвій. — Любить він, щоб шпори брязчали. Товариші його за це на сміх, а він аж синіє — сердиться. Чудачок — м'яко закінчив Нематвій.

Дем'ян не одповів на цей раз нічого. Він стояв біля вікна й хоч за ним нічого вже не було видно, бо над селом давно вже панувала глупа ніч, — пильно дивився крізь спітнілу шибку.

Нематвій не образився на його не увагу й теж змовк. Він якось особливо уважно розглядав Дем'янову спину, потилицю та його великий, клочкуватий чуб...

Але Дем'ян швидко кинув вікно й обернувся до Нематвія.

— Товариші вже он сходяться... Ходімо, друже — вимовив він.

Нематвій поспішив за Дем'яном і за хвилину вони стояли вже біля низенького ганку волревкому. Сюди з усіх кінців сходилися товариші

й гурт що хвилини збільшувався. З цього слід було зробити висновок, що Матвій був не поганим командиром і працював він зараз сумлінно.

Люди біля ганку розмовляли тихо, й всі трималися гурту. Дехто з них сидів просто на землі, кільканадцять товаришів густо обліпили східці, й частина з них стояла під рудою стіною волревкому. Всі розмови точилися навколо одного питання й тільки прихід нових товаришів часто перебивав їх на кілька хвилин.

Були тут охоронники, купа незаможників, двоє відпусників - червоноармійців із місцевих селян та один міліціонер.

Нематвій старанно перевіряв свій загін охоронників, давав їм поради, перевіряв рушниці й куцаки. Кому з них він докоряв за розстріляні по дурному набой, кого підхвалював, підбадьорював.

Товариші покірно мовчали. Вони пильно, — з особливою повагою, як і завжди, вислухували свого командира й по тому, як рідко й не голосно викидали по-кілька слів, можна було впізнати їх досить рівний настрій. Нематвій теж не хвилювався. Він жартував, застерігав хлопців, щоб не тікали від лісовиків у реп'яхи, і, бажаючи мабуть підтвердити сказане, часто й захоплено повторював:

— Та ми, їдять його мухи. Е, брагва! Хто сказав, що ми не козаки? Закройсь, Кадилова шпана.

Товариші відповідали йому стриманим, ухвалюючим реготом. Вони почували себе спокійними: Нематвія всі знали за командира досвідченого й сміливого. Він це довів ще на царській війні, підтвердив на громадянській і, звільнений з Червоної армії через хворобу на серце, Нематвій працював тепер у волревкомі.

— Та ми, їдять його мухи. Нехай він закроється — долітало до Дем'яна.

Дем'ян стояв з гуртом незаможників і уважно слухав їх оповідань. Він був вдоволений: хоча озброєних рушницями було не більше сорока чоловіка, проте в гурті панував цілковитий лад, спокій і навіть гумор. Це було гарантією, що лісовики, не зважаючи на свою більшість, матимуть добрий опір, а може й поразку.

Вже очікували понад дві години. Озброєні приходили тепер дуже рідко, люди, що зібралися, починали нервуватися й виявляли помітне незадоволення. Всі своєю поведінкою яскраво вимагали або негайно йти, куди їх вестимуть, або ж відкласти намічену операцію й дозволити кожному шукати собі ночівлі.

Дем'ян теж нервував. Він заховував свій настрій, невпинно переходив від одного гурту до другого, заспокоював, умовляв і просив зачекати.

Чекали на волвійськома Матвія та на начальника міліції Гуску. Матвій мав вести увесь загін, а начміл свій із міліціонерів. Нематвій посилав вже св їх хлопців відшукати їх, вони ходили, шукали, але всі їхні пошуки були даремні — ні Матвія, ні Гуски вони не знаходили, й Дем'ян нервувався ще більше.

Послані люди, щоб дізнатися про ворога, довго не поверталися і це починало помітно хвилювати вже увесь гурт. Точилися різні розмови, різні припущення, але ніхто не знав справжнього становища.

Раптом з-за села долетіли один за одним два постріли. Всі насторожилися й зовсім змовкли.

На майдані хутко з'явилася якась постать. Вона помітно наближалася до волревкому й за кілька хвилин товариші почули тонкий дзвін острог. Всі вирішили безпомилково: ішов Матвій. Він видимо

хапався, поспішав, і як дійшов до гурту, миттю відшукав Дем'яна й тихо повідомив.

— Ці постріли означають, що наші передовики бачили бандитів.

— Це, значить, наші стріляли? — перепитав його Дем'ян.

— Наші передовики... Матвій озирнувся навколо, уважно обдивився гурт і здивовано запитав.

— Йосипе, а де-ж Гуска?

— Він ще не приходив — одповів без найменшого здивування Нематвій.

— От же гад! Заліз до дядька у клуню і ліг спати. Я йому вставай, за ногу, а він каже: — Я знаю, що й сьогодні з цього нічого не буде. Хочу виспатися. Я його міцніше за ребра. Він проситься... Піду, каже, пусти, зараз піду. — Так немає? — ще перепитав волвоенком. Ви правду?

— Та немає - ж. Хіба ти не віриш, дивись — підтвердив Нематвій.

— Казав же мені, що зараз же прийде з міліцією. Ага, ось здається він іде вже і сам, от потвора — вилаявся Матвій.

— Е, це не він, — зауважив Нематвій.

Людина наближалася швидко, чути було, як спотикалася й, стомившись, голосно відсапувала.

Всі притихли й стали чекати. За хвилину з темряви виринув трохи згорблений силует і кілька голосів зустріли його здивовано, з піднесенням.

— Діду, Охріме! Діду, Охріме, та невже ж і ви?

До гурту підійшов невеличкий дідок і зняв шапку.

— Здорово, товариші — вимовив він. — А що - ж, хіба мені не можна?

Товариші густо відповіли на дідове привітання й чимало з них підійшло до нього.

Дід Охрім стояв тепер у колі. В руках він тримав двохріжкові вила, на голові в його була кругла, плескувата чорного смушку шапка й на плечі легенька, стерта чумарчина.

— Воювать, діду? — кинув хтось, приперчивши ці слова іронією. Дід зрозумів їхидний натяк, але не образився.

— Лежу я — почав дід... Коли це стук-стук-стук у вікно. — Я встав. До вікна. Гульк, аж воно Гуска. Начміл наш, братці. Вийшов я. А він так і так, мов, банда. Кадило до нас сьогодні буде. Я тоді мерщій у хату. Думаю покадить йому. Убіг, стара щось скрипить собі Я за чоботи, за чумарку та й гира сюди.

— Бач діда зігнав, а сам не приходить — вимовив хтось незадоволено.

— Та невже? здивувався дід Охрім. — От бенеря! — Я тільки, знаєте, примостився біля старої. Думав, хоч раз виспимосся як слід, а він стук-стук-стук — повторив Охрім.

Гурт весело зареготав. До діда полетіли нескромні репліки, здавлений регіт і підкреслено жартівливі докори на начмілову адресу.

— Та ось уже й він іде. Бач, яких орлів назбирав, — почувся чийсь голос з гурту.

До волревкому підійшов відділ з кількох міліціонерів. Попереду всіх ішов Гуска й, як загін його зблизився до ганку, Гуска скомандував „смирно“ й узяв до Дем'яна „під козирок“.

— Тепер всі — полегшено повідомив Нематвій.

— Сімдесят без малого. П'ятдесят шість мають гвинтовки. Десять куцаки й останні — вила... — доповнив його Матвій.

Дем'ян щось потихеньку наказав Матвієві й за кілька хвилин загін вишикувався по-двоє й рушив за село, на місце, де було намічено зустріти лісовиків.

Ішли тихо: не гомоніли й навіть не палили. Часто зупинялися й, не зважаючи на те, що за цілу верству йшли передовики, довго пристоювали — й уважно слухали.

Навколо було тихо. Тільки де-не-де на селі гвалтували собаки та часто гукали півні, накликаючи ранок.

Попереду загону йшли Дем'ян та Нематвій, Матвій тримався середини загону й Гуска йшов останнім.

За півгодини загін дійшов околиці. Далі йти було не можна. Легко звившись, ріка в цьому місці любовно обгортала Степанівку й становила природній кордон.

За рікою далеко слалися сиві, в рідкому тумані, луки й за ними ледве помітно, товстою стіною синів ліс.

Матвій швидко розташував дві частини загону по рвищах ближче до греблі, наказав їм лежати тихо, а третю він взяв із собою й повів назад.

За кілька хвилин вони принесли десяток залізних борон і, пославши їх на греблі — загородили її від бандитської кінноти.

— Тепер треба змінити передовиків... — З-за лісу раптом долетів тривожний поклик паротяга. — Треба... і не встиг Матвій закінчити свого наказу, як з лісу почувся сильний розрив, за ним розляглося кілька рушничних пострілів і зразу ж над лісом, високо в небо знялася блідо-рожева заграва.

— Гріються — вимовив начміл. — От би пугнуть їх — посмакував він і хльостко клацнув острогами.

Матвій порадився з товаришами й закінчив свою думку так:

— Товариш Гуска повинен піти зараз передовиком. Більше нікого не можна посилати. Останні товариші повинні доки - що відпочити. Перші передовики повинні зараз повернутися.

— Я сам не піду туди — незадоволено вимовив Гуска.

— Візьміть із собою товариша. Кого хочете, — порадив Матвій.

Гуска ще хотів щось заперечити, але спонукуваний Дем'яном та Нематвієм, він скорився й став збиратися.

Гуску випроводили за греблю й повернулися. Загін мовчки заліг і нетерпляче чекав на повідомлення. Дем'ян з Нематвієм сиділи поруч, недалеко від них лежав Матвій. Вони були всі в головній колоні, просто проти греблі. Передова колона мала захищати переправу, останні дві допомагати їй і бити з боків.

З лісу довго не було жодних відомостей. Матвій вже кілька разів поривався йти сам, але його товариші стримували. Він залишився й, як виявилось, чекати на повідомлення довелося не дуже довго. На греблі почулись обережні кроки й за ними вмент з'явилася невеличка постать. Вона йшла рівно, впевнено й тримала шлях просто до місця, де був Матвій з Дем'яном та Нематвієм.

Загін заворушився. Поодинокі постаті зірвалися із своїх місць і підійшли до командира.

Передовик разповів про все дуже коротко й швидко.

— Бандити були в лісі. Вони вже йшли сюди, потім чомусь повернули назад на залізницю. Ми довго чекали... Чули якийсь великий вибух, бачим огонь. Після цього були ще постріли. Демид пішов туди ближче, а я сюди. Він дізнається й швидко повернеться — закінчив оповідати розвідувач.

Матвій відпустив передовика й звернувся до товаришів.

— Чи не здається вам, що Гуска добре казав? Кадило мабуть не піде сьогодні до нас...

— Підождемо. Звели, нехай хлопці сплять,—порадив йому Нематвій.

Але спати не довелося. З-за мосту виразно долетіла густа тупотнява. Чути було, що бігло кілька десятків людей.

Всі напружено стихли. Тупотнява та враз віддалася голосними поодинокими кроками на дерев'яній греблі, полохко стрибнула на сонну ріку й за якусь хвилину темрява викинула начміла Гуску. Він біг, захакавшись, спотикався, лаявся й, добігши до командира, твердо вимовив:

— Бандити! Демида вже полонили! — Он вони його ведуть, щоб зняти нашу заставу... Йому забили ганчір'ям рота. Треба приготуватися. Негайно. Негайно — заспішив начміл. Всі підвелися й простяглися до Гуски.

Матвій владно наказав всім зайняти свої місця й приготуватися.

Навколо греблі запанувала цілковита тиша. Здавалося, що крім прозорого неба, та сірої рівнини ріки не було нічого, що ніч ця лягла вже назавжди й придушила все своєю важкою темрявою.

На ворога чекали мовчки. Один тільки Гуска часто ворочався й шепотів. Він розповідав Дем'янові про деталі того, що тільки-що бачив, і полохко та часто прислухався до греблі.

Незабаром з-за ріки яскраво долетіли ті, що чулися, густі кроки й з ними виразний стогін.

— Його вже ведуть... Бідний Демид... — Дорогий, товаришу — співчутливо промовив Гуска.

Матвій суворо наказав йому змовкнути й дав розпорядження не стріляти доти, доки не буде на те команди.

Стогін той за рікою збільшився й, чути було, перейшов вже на греблю.

— Хочуть нас обдурить. — От бандитва! — Демид не такий! — шепотів Гуска.

Всі притихли й напружилися в чеканні.

На греблі з'явився гурт людей. Вони йшли сюди, й всі поспішалися. Це було чути з їхніх розмов і з того, що їхні постаті ставали все яскравішими й більшали.

— Приготуйтесь — наказав Матвій. — Спокій! Спокій, товариші! Доки не скомандую не стрілять — передавав він по німому ланцюгові.

— Та це ж — торбарі — голосно й здивовано вимовив Нематвій. Диви, он і Демид з ними. Їй-ей торбарі! Демид іде зовсім вільний. Всі без рушниць...

— Заховані! — От бандитва! Хитрують! — шепнув Матвієві Гуска. — Не вірте, не вірте їм!

З греблі швидко спускалось з десяток людей. Більшість з них були роздягнені й мабуть розуті, бо хода їхня була зовсім тиха. Частина з них мала за плечима великі клунки і йшли вони поспішаючи й все озиралась назад.

— Вірно, Йосипе — погодився Матвій. Це звичайні торбарі...

Начміл зливовано пучив очі, совався, перекидав рушницю із одної руки у другу, ніяково озирався й мовчав.

Демид зупинив людей кінець греблі, наказав їм стояти спокійно, а сам хутко наблизився до командира.

— Банда збирається вже сюди — повідомив він. — Ці люди йлуть із станції. Вони з того поїзда, що його тільки що бандити пустили

під укіс. Розказують, що лісовики нишпорять по розбитих вагонах і швидко мабуть будуть сюди.

— Я ж вам казав — зрадів начміл. — Це ж ясно. Ясно — додав він несміливо.

Йому ніхто не одповів і Гуска засоромлено змовк. Мовчали й всі із загона.

Матвій із Дем'яном розпитували Демида, Нематвій пішов до приведених Демидом пасажирів і став гильно перевіряти їхні речі та документи.

Але ось густо й несподівано чітко щось загуло на луках. Тупотнява та вмент наблизилася до греблі і враз як і долетіла — увірвалася. Загін мертво заліг у рвищах і став чекати...

Нематвій, як і попереду, жадібно вп'явся очима в темряву й безпомилково, твердо вимовив:

— Банда... Це вже вона...

Біля греблі запанувала загадкова тиша й загін змовк, ніби завмер він у своїх сховищах.

XIII

Ні нічна пригода з Наталкою Митрофанівною, ні ця несподівана катастрофа серед ночі в лісі з сотнями трупів, зойками й пожежею, ніщо більше не цікавило Миколу. Він поспішно йшов за лісовиком і нетерпляче чекав зустрічі з отаманом. З тим самим отаманом Петром Кадилом, що його військо, за відомостями польської дефензиви й штаба головного отамана Симона Петлюри, становить тридцять тисяч одних лише пішаниць, а його жорстокість давно перейшла межі чорного середньовіччя. Це про його він читав у повідомленнях, як про отамана, що за ним не було ще ні одного випадку, щоб, упіймавши, він випустив живим комуніста, росіянина чи єврея. Коли ж до рук Кадила потрапляв хінець, його карали особливо люто.

— Як наші славні прадіди з бусурманами. Стяти йому голову й посадити на списа — наказував Петро Кадило своїм козакам, коли вони ловили косоокого „ходю“.

— А так! Так тільки й можна з ними! Щоб не повадно було другим — подумав Микола Іщенко, пригадавши зараз повідомлення про такі кари. — Тільки немилосердний терор, коли тисячі чужих і своїх запроданців ляжуть під кулями нашого війська, тільки смертельна боротьба з жидами, комуністами й росіянами, тільки це може врятувати нашу батьківщину й примусити чужинців поважати нас — думав він, поспішно ступаючи за лісовиком.

Позад їх чувся стогін, плач, благання, нечасті постріли лісовиків і вигуки „слава“.

Спереді, на невеличкій галявині, на горбку, оточений з усіх боків старшиною, стояв січовий отаман Петро Кадило. Поруч його з підв'язаною до шиї рукою поблискував маленькими очима його осаул Дмитро Вовк. Отаманові вже встигли передати про те, що до його прибув хтось із центру.

Вийшовши на горбок і розташувавши біля себе півколом старшину, він урочисто чекав на гостя й задумливо покручував великого, аж за підборіддя вуса.

— Чисто ж, як запорозький кошовий Іван Сірко — вимовив захоплено Микола Іщенко і, як підійшов ближче, він кинув високо вгору шапку й голосно вигукнув:

— Слава хороброму отаманові Петрові Кадилові.

— Звідки бог приніс і якими вітрами?... З добрими чи лихими намірами?— не поспішаючи й надзвичайно урочисто запитав Кадило.

— Від головного отамана, пане... З добрими вістками, отамане,— і Микола низько схилив голову.

— Діти— гукнув владно Кадило.— Одійдіть на десять кроків. Так велить нам звичай січовий. Ти, Вовче, лишайся при мені. Прошу гостя далекого до господи ясної.

Микола зробив кілька кроків наперед і знову напружено став.

Вся його постать, рухи й погляд виявляли глибоку повагу й захоплення.

— А коли з добрими, то прошу, славний гостю, ваші клейноди.

— Прошу клинка дайте мені, глянувши вбік до козаків— покірно заявив Микола. За цим він підійшов зовсім близько до отамана й ще нижче нахилився.

Отаман витяг з піхов криву шаблюку й Микола урочисто поцілував її.

— Знаєш наш звичай, славний старшино?— владно й якось особливо захоплено запитав його Кадило.

— Як не знати, хоробрий отамане? Про тебе, про твою хоробрість і звичай там всі знають, всі пишаються.

Кадило задоволено протер вуса й виступив одною ногою наперед.

Козаки принесли Миколі клинка, живо підпороли обшлаг, дістали звідти документа й поштиво передали його отаманові.

— Лавроненку— гукнув отаман.— Лавроненку! Ходи лишень, будь ласка, до коша! Отаман просить. Наказує, значить— тихіше, зовсім до себе, додав Петро Кадило.

З напівкола старшини, що стояла віддалік, вийшла невеличка постать, вона зробила під козинок і задрибушила до отамана.

— Наче я його знаю. Зовсім знайоме обличчя— здивувався Микола, стежачи, як до отамана наближався Лавроненко.

— Хіба я помиляюся?— ще більше здивувався Іщенко.— Невже ж це може бути правдою?— вимовив він тихо, як до отамана підійшов військовий писар.

— Прочитай, оце, пане старшино. Слухай, Вовче, та пильнуй добре,— і отаман загадково скосив оком на Миколу. І мов у відповідь отаманові, Дмитро Вовк підійшов зовсім близько до його і щось зашпорокуюче прошепотів до Кадила.

Лавроненко взяв перкалевого Миколиного мандата, підніс його близько до очей і, ледве-ледве розбираючи, вимовив:

„Посвідчення“.— Але скільки він не силував себе, далі прочитати не міг.

— Темно, пане отамане.— Нічого не розберу— поскаржився писар.

— Він це, подумав Микола. Зовсім він... Хіба ж це він?... здивувався.

— Присвітить. Тепер можна...

Лавроненко поспішно дістав із кишені коробок сірників і ще поспішніше почав чіркати. Сірники швидко, з шипінням здималися фіялковими вогниками, гостро чадили й, почувши свіжий, передранковий вітрець— гасли.

— Кресало!— розгнівано гукнув отаман. Кресало! Хіба я вам не казав, що старшина повинен чинити, як наші прадіди славні? Кресало, кажу,— ухопивши себе за „оселедця“ й вправляючи його за вухо, суворо й владно наказав Кадило.— Чорт зна що вигадують— розгнівано вигукував він.— Петро Кадило не зрадник. До чорта в горло всі

сірники! Кресало! — вигукнув він в останнє і, як побачив, що хтось із старшини почав вибивати з кременя вогонь, — Кадило заспокоївся.

— Світи сюди, козаче, сюди! — нетерпеливився отаман, як викресали вогню.

— Оттак, оттак, — і він забрав у писаря посвідчення й підніс його до огню.

Лавроненко ніби аж підскочив і дрібненько, поспішаючи, прошебетав.

Посвідчення

„Видано старшині українського війська Максимові Запорожцю як уповноваженому штаба головного отамана на Лівобережжі. Доручається: організувати й зв'язати всі повстанські армії, підготувати й перевести загальне повстання на Лівобережжі та увійти в контакт з Правобережжям...”

Головний Отаман
Симон Петлюра.

— Т-е-е-е-к! Те-е-к! — многозначно протяг Кадило.

— Просимо, пане старшино! Просимо дорогого гостя до коша! звернувся отаман до Миколи та своєї старшини.

Півколо покірно зворухнулося й не порушуючи тиші — наблизилося до отамана.

— Пане старшино — урочисто звернувся Кадило до Миколи Іщенка. — Ось всі мої помічники...

Вся старшина церемонно вклонилася.

Микола оглянув усіх і зір його знову спинився на маленькій, миршавій постаті військового писаря.

— Та звідки я його знаю? — ще настирливіше запитав себе Іщенко. — Де я його вже зустрічав?..

Микола хотів вже підійти до писаря й запитати, як отаман раптом зламав його намір.

Кадило повагом витяг з-за пояса якусь довбишку й, урочисто підвівши її догори, — спинив руку.

Всі одразу стихли: отаман підвів булаву.

— Панове старшино моя, — вимовив Кадило. Старшина ще зробила „струнко“.

— До нас завітав великий гість... гм гм ге-ге-е-е... До нас завітав великий гість. Мм... мм... ге-гм-ее. — Отаман зробив довгу павзу, але він згадав, що мав говорити далі, підбадьорився, тріпнув оселедцем і продовжував:

— Від головного отамана до хороброго отамана Петра Кадила. Козаки! Мої любі браття! Умремо за Україну! Як там кажуть і співають у нас... „і докажем, що ми, браття, козацького роду“. Гей, гей — вигукнув отаман. — Умрем, діти.

— Слава — відгукнулася дружно старшина. — Слава — повторила з лісу луна.

— Козаків! Козаків усіх сюди! — наказав отаман Кадило.

Старшина метнулася, щоб виконати наказа й швидко до горбка стали сходитися гурти озброєних людей.

Отаман і старшина мовчки чекали. За кілька хвилин козаки зійшлися, міцно оточили півколом отамана з старшиною й мовчки чекали на те, що їм скажуть.

— Як колись на славному Запоріжжі,— шепнув Кадило до Миколи Іщенка.

— Паланками, курінями,— пояснював він Миколі.

Микола співчуваючи хитнув до його головою й очі йому яскраво зайнялися радістю.

— Не люблю тих назов: чота, сотня, рій, ніби ми бджоли. Видують — закінчив отаман, з помітним незадоволенням.

Микола не слухав його. Він уважно, захоплено стежив за тим, з якою увагою старшина вирівнювала перісте коло людей, як ті люди покійно стояли, мов укопані й напружено чекали наказу.

— Сьогодні універсал і наше кошове присягання — ще прошепотів до Миколи Кадило.— Перед цим то погралися ми трошки,— усміхнувся отаман і показав на залізницю.

— Та невже ви й це вже завели? здивувався Микола.

— А так. Так. По-справжньому. По-козацьки. У нас, знаєте, ні одної жінчини. Кого застали з жінкою — смерть — хвалився Петро Кадило.

— Чудово,— захоплено вимовив Микола.— Чудово, їй-богу!

— Струнко — дзвінко вигукнув осаул Дмитро Вовк.

Періста, різнобарвна й різноформна маса ніби легко здригнулася й за цим зовсім замерла.

Отаман ступив три кроки наперед від старшини, широко перехрестився й звів догори булаву. Він поважно протер вуса, попробував рукою оселедця й обвів усіх присутніх надмірно грізним поглядом.

— Діти! — вимовив він якимось особливо урочисто.— Діти,— повторив він і знов зупинився.

Ми сьогодні зібралися... — нахилившись, ледве чутно прошепотів до нього Лавроненко.

— Ми сьогодні зібралися, діти — повторив отаман.— Щоб прийняти бойовий універсал і наше присягання на вірність... на вірність... запнувся знову Кадило.

— Ненці нашій Україні,— підказав йому Лавроненко.

— Ненці нашій Україні,— ще голосніше від попереднього вигукнув Кадило.— Нашій безталанній, діти, ненці! Слава! — гукнув отаман. Всі кинули догори шапки, й дуже „слава“ десь затихло аж за лісом.

— До нас завітав великий гість, діти! Від головного отамана, діти, до отамана Петра Кадила, діти...

— Слава! — розляглося у відповідь і всі обернулися до гостя.

Микола Іщенко вклонився й теж кинув шапкою.

— Слава старшині! Слава козакам хоробрим,— відповів на їхнє друге привітання Микола.

— Покропимо ж, дітки, нашого гостя, як було колись, походом бойовим. Підемо сьогодні й візьмемо Степанівку.

— Слава хороброму отаманові! — вигукнула періста маса.

— Вітаємо! Вітаємо — затихали голоси.

— Я готовий! — захоплено відповів Микола.— Два роки, та більше — все моє життя я чекав, щоб зустрітися з такими козаками. Усе моє життя тільки й думав про це. Цілий тиждень ось їхав сюди. Треба мені сьогодні бути вже там, куди я їхав, але я залишаюся на похід з вами. Як можна відмовитися? Це не по-козацьки. Підемо, товариші козаки! З такими, як ви, товариші, за три дні буде вся Україна наша, товариші...

До Іщенка раптом нахилився Кадило.

— Я не люблю цього „товариші“ — незадоволено шепнув він. не говоріть більш так, пане старшино. — Це у большевиків.

Лавроненко зрозумів, про що сказав Кадило Іщенкові й кинув на Миколу неприховано злий погляд. Микола піймав його й раптом мов отетерів.

Сумнівів у його більше не було. Це дійсно він... — вирішив Микола Іщенко, одразу впізнавши його погляд. Це був той погляд, яким Лавроненко зустрів ще зовсім молодого Миколу дев'ятнадцятого року... Заарештований в „Просвіті“ деникинцями, теперішній старшина й повноважений головного отамана на Лівобережжі, потрапив тоді до деникинської контр-розвідки й там уперше зустрів Лавроненка.

Він це, — обливився його Микола. Він, він... Руденькі, як у kota, вуса, короткий, піднятий угору ніс, криві ноги, дрібні бляклі, мов снядиві очі й похапливі рухи. Микола яскраво пригадав подробиці свого ув'язнення, допити, труси й більше не вагався.

— Це він, той самий поручик Лавров, начальник деникинської контр-розвідки. Він провадив що-дня допити, керував катуванням і сам водив засуджених на розстріл.

Протримавши тоді Миколу два тижні й нічого не дізнавшись, він звелів його розстріляти. Іщенко згадав ту ніч, коли його вивели разом з іншими за село й наказали кожному копати для себе яму і в його пам'яті прорізно став малюнок тої ночі.

Вітер... Всіх тоді вивели в степ, край села... На обрії стояли товсті чорні хмари й їх переповнювали часті сполохи блискавиці...

П'ятнадцять заарештованих, пригнані сильною деникинською вартою, стали в ряд, почали копати землю. Від села просто на ями стала шеренга контр-розвідників. Вони виставили кулемета, спробували, чи він стріляє й нетерпляче чекали, доки буде викопано хоч на аршин ями. Копали тоді всі надто мляво. Кожний знав, що це вже останні хвилини життя, і кожний, хоч і тяжкі вони були, хотів їх хоч трохи збільшити. З поля яскраво біла блискавиця й ближче та ближче підкочувався важкий грім. І не встигли заарештовані смертники викопати ями й до колін, як раптом очі засліпила густа блискавиця й грім ударив з страшною силою. Дощ рясно зірвався з важких хмар й одривисто заторохтів першими великими краплями.

Контр-розвідники захвилювалися й, стурбовані дощем, вимагали швидче кінчати.

— Довольно, — скорившись на їхню вимогу, скомандував тоді цей самий Лавроненко.

— Рябяткі, по мішенях! — пригадав Микола його голос.

Шерега зняла до рамен рушниці й навіть зараз Микола відчув той смертельний холод. Гримнула страшна сальва. Похапки, як злодій, густо зататахкав кулемет й всі впали в недокопані ями.

Начальник контр-розвідки ще скомандував і по третій черзі — вони захапалися й побігли від дощу.

Микола пригадав зараз, як, тільки легко поранений у правий бік, він зачекав, доки вони одійдуть далі й під страшним дощем, боячись, що хтось з них міг ще повернутися, тікав із своєї домовини. Думки ці промчали за якусь мить, швидче, ніж тоді блискавиця, й стали не-примиренним рішенням.

— Я його зараз уб'ю — вирішив Іщенко.

Він ступив крок до Лавроненка й узяв до рук тільки що подарованого йому пістоля.

— Пане писарю! Читайте універсал — присягання, — знову перебив Миколу отаман.

Всі зробили струнко й поштиво та разом скинули шапки.

Руденька, миршава постать військового писаря вийшла на крок уперед і урочисто піднесла до очей великий аркуш паперу.

Микола опустил руку з пістолем і не виконав свого наміру.

Навколо стояли лісовики й панувала така тиша, що здавалося, ніби тут зовсім не було нікого. Навіть ніч помітно пом'якшала й мертво затихла в передранковій задумі.

Лавроненко прокашлявся. Отаман зробив до козаків застережливий знак булавою.

— Брати українці! Геть жидів і кацапів — вимовив швидко писар.

— Повагом! Повагом треба, пане писарю — зупинив Лавроненка отаман.

Військовий писар покірно вклонився й продовжував далі, розтягуючи та наголошуючи кожне слово.

— Хто вас обдурював триста років? Хто вас гнобив і знущався? Хто ще в колиці гнітив вас? Хто?..

— Повагом! Повагом, пане писарю, — знов застеріг його Кадило.

— Хто одібрав у вас волю? Хто закував вас у тяжке ярмо? Хто церкви одібрав? Хто віру спаскудив?

— Так, так, виразніше, пане писарю! Голосніше, щоб було чути по обидва боки, — захопився Кадило.

— Годі терпіти! — вигукнув мов опечений Лавроненко.

— Присягнемось — узяв він фальцетом і так пискнув, що в натовпі хтось голосно зареготав.

— Присягаємо — заревли йому у відповідь, як тільки Петро Кадило махнув довбишкою.

— Боронити землю нашу! — пискнув писар.

— Боронити землю нашу, — вигукнула голосно сотня голосів.

— Від нехристів нечестивих... — почувся голос отаманів.

— Від нехристів нечестивих, — гули в тон козаки й старшина.

— Врятуємо неньку нашу Україну... — надривно проказав писар.

— Неньку нашу Україну, — відповіли Лавроненкові.

— Слава — закінчив Лавроненко. — Слава.

— Слава — відповіли йому.

Лавроненко закінчив, обернувся на п'ятках і поштиво передав універсал отаманові.

Кадило ще виступив на три кроки вперед і, високо звівши булаву й заглядаючи в універсал, щоб бува не збитися, — надзвичайно урочисто проголосив:

— Так підемо ж, брати-українці, за тихі води, за ясні зорі українські! Слава!..

— Слава! — розляглося по лісові. — Слава! — загукали козаки. — Слава — відповіла вдруге старшина.

— Тепер в дорогу, діти. Треба догнати тих, що пішли вперед.

Старшина зробила струнко й поспішно пішла до своїх частин.

— Чудово! — вимовив Микола Іщенко. — Чудово — звернувся він до Кадила.

— Ви підете з нами, пане старшино?

— З вами! — Як же? відповів Микола. — Але раніш ніж йти... Іщенко зачекав доки Лавроненко відійшов трохи далі.

— Доки йти, я хочу вас, пане-отамане, поінформувати. Є дуже важлива справа. Надзвичайна справа — застеріг його Микола.

Отаман заткнув за пояс товсту довбишку й нетерпляче з інтересом чекав.

— Оця людина служила контр-розвідником, у білих, — показав він на писаря. — Його справжнє прізвище не Лавроненко, а Лавров. Я вимагаю, щоб його негайно, тут же при всіх козаках було розстріляно. Треба показати, що ми не маємо нічого спільного з білогвардійцями. Вони ж не визнавали ніякої України. Єдинонеділимці, україножери — захвилювався Микола. — Негайно розстрілять його — закінчив Іщенко, запалившись зовсім справедливим гнівом...

Кадило звів у великому подиві розкуйовджені брови й твердо вимовив.

— Нізащо! Це найвідданіша мені людина...

— Але він мене розстрілював! Він офіцер контр-розвідки, поручик Лавров — обурився Микола. — Я вимагаю негайного розстрілу.

Отаман зневажливо всміхнувся й тихше, щоб того не почув військовий писар, додав:

— Я все це знаю, пане старшино. Мало хто що не робив з нас? Ми тепер за одно. Всі ми проти червоних. — І за цим Кадило круто обернувся до старшини й голосно вигукнув:

— Не рано, дітки. В дорогу. В дорогу. Там наші чекають уже.

У відповідь йому почувися десятки похапливих кроків і кілька сірих смужок поспішно простяглися через горбок і рушили в напрямку до залізниці.

Щиро вражений з такої відповіді, Іщенко стояв похило поруч отамана й мовчки дивився, як в густому лісові ховалися озброєні січовики. Він не мав наміру продовжувати з Кадилом розмови й поглядом, повним зненависти й одчаю, стежив за рухливою до метушливості поставою військового писаря. Микола чув про Кадила, живучи ще вдома, знав, що він був найзаможнішим на кілька сел, що він прихильно ставився до добровольческої армії дев'ятнадцятого року, але він також знав, з якою повагою, захватом, з пихою й гордощами згадували Кадилове ім'я там, за кордоном. Ні одному отаманові не вірили так, як вірили Кадилові, ні на одного з отаманів не покладали стільки надій і віри. Кадило там — це легендарний герой, єдиний син колись славного українського козацтва. Рід він свій вів десь від гетьманської верстви й обіцяв тепер своєю невтомною працею відродити старі звичаї й стару волю. І невже цей хоробрий отаман, невже-ж цей самий Петро Кадило, в чиїх жилах б'ється гетьманська кров, може захищати тих, хто розстрілював кращих синів своєї землі. Невже-ж отаман Петро Кадило дозволить, щоб у його лавах знаходили собі місце ті, хто ненавидів не тільки Україну, а навіть невисловлену думку про неї. Борсаючись в таких думках, Микола Іщенко не помітив, як з горба хутко розтеклася старшина й як до його підбіг військовий писар.

— Пане старшино! — промовив він поштиво. — Пане старшино! Пан отаман просить вас до себе. Хутенько — закінчив Лавроненко й поштиво витягся перед Миколою.

Іщенко обняв його ворожим поглядом, мов пришив його до землі, й, не поспішаючи, потупав слідом. За кілька хвилин Микола вже сидів у тачанці поруч з Кадилом й пара одгодованих, дужих коней несла їх із лісу на Степанівку. Попереду їх, на білій, невеличкій коняці стрибав Лавроненко. Микола дивився йому в спину, добре відчував дух завзятості й жадання „погуляти“ серед січовиків і його опановували не зовсім веселі думки.

— „Невже-ж це я тепер разом із Лавровим їду? Проти кого? — стало як гора запитання й стривожило Миколу. Він одкинув кілька

неприємних, настирливих думок, якимось уважно подивився на отамана й знову впіймав себе на незвичайному запитанні:

— Може ми їдемо з ним разом проти тих, кого він ставив поруч мене під кулемета?—Хто-ж тоді є з отаманів не демократичніший й що робиться у них, якщо Кадила ми весь час вважали там за найдемократичнішого?—одчайно запитав себе Іщенко. Він ще запитливо глянув на Кадила, перекинув свій погляд на Лавроненка й знову упіймав себе на старій думці:

— Значить із Лавровим проти своїх?—Він заперечливо покрутив головою, ще глянув на Кадила й тихо вимовив:

— Пане отамане, я все таки буду вас просити...

Кадило повагом обернувся на Миколине зауваження й бавлячись довгим вусом—чекав на те, що йому збирався сказати Іщенко.

На спареній, аж білій від мила коняці до тачанки підбіг Дмитро Вовк. Він владно здавив вудила й басистий, неспокійний кінь—став мов покірне телятко.

Кадило одразу зрозумів, що зараз трапилось щось таке, чого не міг вирішити сам Вовк і на що була потрібна санкція отамана.

— Що трапилось, Вовче?—запитав він осаула.

Вовкові нервово перегнулися високі брови й потім боляче скривилося обличчя. Він не оповідав про подію одразу, як це було завжди, помітно хвилювався й, хвилюючись, боляче роздирав вудилами коневі рота.

Отаман дивився на нього незрозуміло й нетерпляче чекав на докладніші пояснення.

— Відомості про Подолію та Волинь є, отамане,—голосом, що видавав його надзвичайні хвилювання, вимовив Дмитро Вовк.

— Ну то й добре—задоволено промовив Кадило.—А де ж Наталка? Скажи їй, що я повернувся. Вночі буду—кинув отаман і сторожко глянув на Миколу.

— Моя дружина—пояснив він, виправдовуючись і наче просячи пробачення за те, що завів тут мову про жінчину.

— Вона не повернулася—винувато заявив Вовк.

— Як то?—подивно запитав отаман.—А про які ж відомості ти кажеш?

— Відомості забрали у неї... Наш телеграфіст. Той, знаєте, що працює на Польовій. Він прислав спеціальною людиною. Листа від Подільського отамана Сокура, від Волинського Сокальського...

— Та де ж Наталка?—стривожився Кадило.—Як це так, що відомості вона дістала, а її немає?

Вовк зліз із коня, підійшов до тачанки й, діставши рукою отаманового коліна, тихо вимовив:

— Її одвезли в лікарню. На станції Польовій. Каже, що її викинув уночі із вагона агент чека.

Миколі щось раптом пригадалося, перед очима майнув вагон, ніч і та дівчина. Він підтягся й напружив всю свою увагу до розмови.

Кадило скочив на ноги й мов божевільний кинувся просто на Вовка.

— Значить, вона поранена?—запитав він, гублячи рівновагу.

— Вона тяжко поранена—винувато одповів осаул.—Я казав вам, що Наталі Митрофанівни не можна було посилати. Краще б я поїхав.

Зачувши це ім'я, Микола весь від ніг до голови важко здригнув і відчув, як холодні струмки жаху полилися йому від голови аж до ніг. Отаман стояв біля Вовка й безумними, без мисли, повними жаху

очима дивився кудись на ліс. Микола пильно стежив за ним, боявся, щоб Кадило не звернув уваги на його хвилювання й не міг позбутися мислів про те, як, уваживши Наталку Митрофанівну за агента чека, він боявся її, вартував два дні і як, дійшовши кінця, — спустив її цієї ночі з вагона.

— Дістать її негайно! Привезти, доки я повернуся — наказав Петро Кадило. Осаул покірно вклонився і злізши на коня, зачекав.

— Вовче! Ні одного живим не брать! Всіх різать! Чув? — наказав отаман.

— Чув! — одповів Вовк. Він відпустив вудила, вдарив острогами коня й, як вітер, в одну хвилину зник за густими деревами.

Петро Кадило важкою ходою повернув до тачанки й не сів, а просто впав поруч Миколи так, ніби йому одразу відмовилися слугувати всі м'язи й кістки.

Іщенко тривожно глянув на отамана, відсунувся від його далі й, як той захарчав, лагодячись щось вимовити, повернув до його обличчя.

— Тепер я їх, як тараню... Всіх вивішаю на гілляках — прохрипів отаман, і очі його поїнялися блідо-рожевою фарбою.

Микола нічого не одповів і з жахом дивився на страшне в ненависті обличчя отамана.

Коні давно вже тюпали по вузькому шляху й виносили їх за ліс.

XIV

Розвиднялося.

Поперед негустого ланцюга неможників білою парою курилася ріка. За рікою, з-за густої пари, рідко визирали великі плеса синіх серпневим ранком лук і за луками привабливим синім маревом стінився далекий ліс.

Неможницький ланцюг лежав мовчки. Всі напружено стежили за тим, як в густих вербах, що двома рівними лавами простяглися через усю греблю, рідко з'являлися меткі постаті лісовиків, як перебігали вони від одної верби до другої, обережно визирали з-за товстих стовбурів, і знову перехвачувалися, все зближаючись до західного боку греблі.

— Доки ми будемо на їх дивитися? Бить нада!

Матвій напружено обернувся на Гусчину нетерплячку, обняв його суворим поглядом і твердо вимовив:

— Я тут командир. У нас набоїв мало. На греблі лежать борони...

Гуска зрозумів командирів докір, винувато закліпав очима, голосно висякався й стих у закіпці.

— Доки не буде наказу — не стрілять, — повторив свою вимогу Матвій і знову обернувся вбік до греблі. Він мацнув очима Дем'яна, довше зупинився на його задумливих, у синіх колах очей і, переконавшись, що він цілком ухвалює його розпорядження, ще повторив:

— Чули, хлопці? Лише з командою.

Наказ хутко перекинувся до першого від Матвія охоронника, той кинув його сусіди, сусіда третьому й швидче ніж за хвилину він дійшов останнього оборонця.

— Я не хочу коритися. Сам собі командир, — жартуючи вимовив він. Всі, хто був ближче, весело зареготали, а дід Охрім, підбадьорений такою увагою, зняв круглу шапку, вдарив нею об суху землю й голосно вилаявся.

— Та ми, ідять його мухи з комарами й без гвинтовок їх поду-
жаємо! Наша - ж власть совецька. Дома й кочерги допомагають.

— А чого ви, діду, не взяли кочерги? Краще ж, ніж ваші вила.

— Стань, попробую. Іч який! Думаєш схиблю? Стань, стань —
натискав на молодого охоронника дід Охрім. — Що вже й окляк?

Хлопець розгублено озирався й нічого не відповідав.

— Е, злякався. — То - ж не смійся, — корив його Охрім. — Не го-
диться з діда смішки справляти.

Охоронник без діла старанно витирав рожеве, в гусиному пушку
підборіддя й соромливо позирав на товаришів, що лежали поруч. Дід
зрозумів свою перемогу й, певно, вдоволений з неї, він підвівся й пі-
дійшов рівчаком до охоронника.

— Нічого, Стьопо, помиримось, сину, — й полапав його по плечі.

Степан зрозумів, що дід та товариші помітили його замішання
й розгубився ще більше.

— Та, що - ж, думаєте, я боюся. Думаєте, я боюся, — повторив
він. За цим Степан рвучко схопився на ноги, вискочив із рвища й
раптом став, не виконавши свого наміру.

Від греблі на праве крило загону поспішав Дем'ян. З ним пова-
гом ішов Нематвій. Він тримав на руці рушницю, був без шапки й
босий. Зелене, мабуть, із волосної судейської скатертини, повне від
стану галіфе, сягало йому ледве нижче колін, а груди й спина були
навхрест перетягнені двома кулеметними стрічками. Нематвій підійшов
до рівчака, став поруч Дем'яна й пильно, з надзвичайною увагою ви-
слухав його розпорядження.

— Бандити готуються. Вони, мабуть, будуть зараз наступать. За
командира на лівому крилі буде товариш Йосип.

— Чули всі? Все зрозуміли? — запитав Нематвій, як тільки Дем'ян
закінчив.

— Чули. Чули — долетіло з рову.

Дем'ян повернувся й пішов до греблі. Нематвій подивився йому
вслід, важко зідхнув і, шукаючи з ким би поділитися лихом своїм, —
сів біля Охріма.

— Не можу без Дем'яна, діду. Пішов, а я вже думаю, що буде,
якщо попадуть його бандити... Гуска ж не оборона, бо сам він ки-
неться в паніку, як почує хоч один постріл. Дем'ян золотий парень,
а наші — шкурники. В реп'яхи тільки й знають. Ніч полежали, а бухтять
і риють на Дем'яна. Прийшов, мов, вивів на луки та й пасися. Того
не думають, що інтереси пролетарські жертв потребують. Їм барахо-
лить, розкулачують — в масть, а як на лісовиків — за животи беруться.
Болить, болить... Нема свідомості, діду. Свідомості малість не хватає нам —
зажурено закінчив Нематвій. Він поспішно підвівся з місця й виглянув.

— Е, вони вже ось біля річки — повідомив він товаришів. Тепер
ніхто не виглядай. Знімуть, як горобчика — застеріг Нематвій.

Туман збився у важкі клубки, відокремився від яскраво рожевої
поверхні річки й підвівся вгору.

За рікою заметушилися люди. В очереті весело та різко скрего-
тала очеретянка й позаду над біленькими хатками з радісним щебетом
зашугали швидкі білогруді ластівки. Небо покритися рідким смушком
прозора-сивих хмаринок і за хвилину вони офарбилися в колір ши-
рого золота: прийшов ранок.

З-за греблі долетіла сальва. Кулі пронеслися густим, застереж-
ливим дзичжанням над лавою оборонців і змовкли в осококах незнач-
ним тріскотом. За ними одразу змовкло й притихло все.

— Ого, горішками б'ють — зауважив Матвій. — Зарядіть, хлопці, і ви розривними. Тільки не стрілять, доки не звелю, — застеріг він.

За першою сальною ще пороснули кулі, долетіла друга й разом просто проти всіх трьох частин оборонців ненажерливо заклекотали кулемети.

— Значить, почалося. Діду Охріме, чого ви лежатимете із своїми вилами? Ідіть краще додому. Чуєте ж, що із кулеметів б'ють.

Дід обурено визвірився на Нематвія, вилаявся й заявив, що він не найнявся до Кадила, щоб допомогати йому.

Нематвій скорився. Він залишив Охріма, приліг за горбком і став пильно вдивлятися за ріку. Всі навколо теж стихли.

— Ну й партач, сволоч — щиро вилаявся Нематвій. — Що він пугає нас? — звернувся він до себе. — А ну треба перевірить, — і за цим Нематвій виліз із рову й став на горбкові на увесь свій зріст. Товариші запротестували й вимагали злізти в рів. Кулемет заклекотів з більшою силою, до його прилучились рушниці й кулі, як дощ, пороснули з-за ріки.

— Липовий ти кулеметчик — голосно вимовив Нематвій і, скорившись на вимогу, зліз із рову.

Ланцюгом перебіг наказ про готування й всі завмерли в чеканні. Бандити збільшували вогонь, нервували, мабуть, з того, що їм не відповідали й, чути було, підлазили ближче.

— Ага ось він. Гол у у бчику! — протяг весело Нематвій. — Він влип до гвинтовки, туго наліг на ложу підборіддям і прицілювся.

Лавою хутко заскакало від Матвія аж до діда Охріма колюче „стріляй“ і з цієї хвилини кожний мав орудувати рушницею на свою відповідальність і виявляти, як уміє, свою ініціативу.

Нематвій прийняв наказа, але він мабуть не поспішав його виконати — цілюся й все зручніше вмощувався.

Кулі густо порошали над головами, рясно копирсали перед рівчаком землю і іноді залітали в рівчак.

— Дивись, хлопці, як він ось зараз змовкне, — вимовив Нематвій. І, уп'явшись правим оком в кулеметчика, він спустив цінгель і легко підвівся.

Товариші на момент затихли.

— Є! — радісно вигукнув Нематвій і за його переможним вигуком кулемет кілька разів боязко такнув, затримався й стих.

— Тепер міть, хлопці, який кому до вподоби. В небо не стрілять. Ціліться. Починай, — суворо наказав Нематвій. Праве крило повно приєдналося до всього загону, й ріка, мов чавун з кашею, густо закипіла пострілами.

Дід Охрім совався від одного товариша до другого, тикав кожному у руки свої вила, просив дати йому рушницю й лаяв, що лісовики не йшли в рукопашню.

— Я б їм тоді, їдять його мухи з комарами...

Товариші стежили за тим, як рухалися лісовики, не слухали його й це, видимо, дуже гнівило Охріма, бо він не переставав лаятись і бурмотіти.

Дем'ян лежав в центрі групи й пильно стежив за тим, як біля самої греблі ворог збільшував сили. Він наказував товаришам заощаджувати набої, очікував сильнішого напору й був спокійний: гребля й ріка були надійними захисниками.

Але по тому, як лісовики хутко стягали до греблі свої сили, як вони що-хвилини збільшували вогонь і поодинокі з них підлазили

греблею аж до покладених борін, — треба було сподіватися швидкого, рішучого наступу.

Дем'ян наказав припинити вогонь. Товариші стихли. Тоді в одну мить за греблею знялася на ноги густа лава лісовиків і кинулася на борони.

Дем'янова частина зустріла їх дружною сальвою і вони знову лягли за вербами.

Праворуч і ліворуч від Дем'яна, з колінчастого рвища часто пахкав білий димок, вилітали вибухи й густо над головами сичали ворожі кулі.

Ліворуч від греблі був Матвій, праворуч із загоном Нематвій, Гуску та його помічника лишили при Дем'янові. Лісовиків били з трьох кушів і не давали їм виповнити плана. Це тішило оборонців і надавало їм сили.

Але раптом, зовсім несподівано, з лівого крила долетіли частіші постріли. Лісовики з-за греблі враз посилили вогонь і знову знялися на ноги.

Дем'ян озирнувся назад і безпомилково розгадав становище:

— Бандити зайшли нам із села, — вимовив він.

Зачувши це, Гуска зблід, затремтів і схопився бігти.

— Уб'ю — зупинив його Дем'ян. Гуска боляче скривився, зігнувся й майже упав поруч свого помічника.

— На греблю, товариші! На греблю. Не можна їх пускати, поки не дізнаємося. Ось біжить Матвій. Він скаже.

— Нас обійшли. Сотня бандитів вже на цьому боці, — підтвердив Матвій Дем'янів здогад.

— Відступати на село! На село — мовив Дем'ян.

Матвій не перечив. Треба було встигнути, поки лісовики не обійшли зовсім, одійти на село й відступити із Степанівки. Це прекрасно зрозумів Матвій і в одну мить наказав збільшити на греблю вогонь і почати відступ.

Але не встигло його розпорядження дійти кінця лави, як відступ вже почався. Бандити оточували ліве крило, воно одходило до центру й загрожувало зробити тут кашу. На греблю натискали з того боку, знімали борони й видно було, що за густими вербами ладналася до наступу ворожа кіннота.

— Одходити! — звелів Дем'ян. І як тільки товариші знялися із рвища, на греблю вмить вилетіла ворожа кіннота.

Товариші, поспішно відступали, а кіннота тисла з греблі, намагалася перерізати їм шлях до села й застукати на вулицях.

— Товариші, швидче! Треба яко-мога швидче до села — передав Дем'ян і, зачекавши на Матвія, пішов з ним поруч, одстрілюючись і стежачи, як ворожі кіннотчики вже зайняли всю греблю й досягли цього берега.

— Швидче. Без паніки. Спокійно. Одстрілюйся, — вигукував Матвій. — Підтягти Йосипову частину! Порядок! Порядок...

За їхніми спинами різко зашумів кулемет — і лава не витримала. Гуска, що увесь час поривався наступати на село, першим витяг свої короткі ноги й побіг. За ним простяглося ще кілька й як до їх приєдналося ще з десяток, стримувати їх було безнадійно.

Ворожа кіннота скористалася з паніки, враз витяглася в рідкий ланцюг і, низько поприхилившись до коней, полетіла вперед. Серед відступаючих зчинився переполох. Більшість вже бігла до села, кидала рушниці, знімала руки й благала про порятунок. Від села назустріч

ім клекотав кулемет, палили густо сальвами й, як виявилось, лісовики встигли вже одрізати дорогу й залягти на огородах.

Дем'ян одходив тепер з кількома товаришами й намагався з'єднатися із загonom Нематвія. Його загін ще був увесь цілий і міг становити лісовикам опір.

— Ще трохи. Ще трохи — заспокоював Дем'ян товаришів і вже бачив високу Нематвієву постать.

— Ось ще кілька десятків кроків Тримайсь, товариші. Зараз село — підбадьорював охоронників Дем'ян. Ланцюг поспішно відступав, відходячи ліворуч.

— Ось, ось. Ще раз. Лягай! — наказав Дем'ян.

Товариші разом впали на землю й дружною сальвою зустріли бандитську кінноту. Але вона не зупинилася. Дем'ян скомандував ще і, як за третьою сальвою кіннота налетіла на загін і густо заблискала клинками, товариші поскакували на ноги й ще дружніше зустріли бандитські шаблі.

— Так їх. Так їх — вигукував Нематвій. Він озвіріло кидався поміж коней, часто витягав велику руку з пістолем до лісовиків і прямував до Дем'яна. Нематвій помітив, що Дем'яна бандит притис конем до тину і, користуючись з того, що у його не було вже зброї — норовив поцілити його клинком у голову.

Нематвій кинувся до лісовика, вистрілив і як схибив, вмить перескочив на другий бік і що-силю гукнув:

— Товариш Неживий, тікайте.

Кіннотчик обернувся на крик, націлився пістолем і вистрілив.

Висока Нематвієва постать важко скинула лівою рукою й захиталась. Вона високо піднесла пістоля, витяглася до лісовика й, захитавшись, упала.

Дем'ян стежив кілька секунд за Нематвієм і, як переконався, що всяка допомога була йому вже зайва, взявся за паколи і в одну мить зіп'явся на тин.

— Стій! Стій! — прорізав повітря знайомий голос. Дем'ян випустив із рук кілки й став.

З коня, загрозливо випроставши руку з пістолем, на нього цілився Дмитро Вовк.

— Дмитро? — вирвалося несподівано в Дем'яна.

— Кидай зброю... мать...

— У мене немає... тихо відповів Дем'ян. Всі набой вистріляв...

Вовк ще матюкнувся й наказав Дем'янові йти вперед.

А за кілька хвилин Дем'ян вже сидів у темному погрібнику й двері до його вартували два здорових, із сонними обличчями, лісовики.

Частина загону на чолі з Матвієм одходила на захід і, притиснена з усіх боків лісовиками, уперто пробивалася до кам'яного помешкання сільського банку.

До Дем'янових вух долетіли нечасті вибухи рушниць, кулеметний клекіт та дикі вигуки „слава“.

XV

Микола Іщенко поспішав за отаманом. Він весь час був біля Кадила, разом перейшов із ним греблю і разом підійшов тепер до помешкання сільського банку. За його товстими стінами на чолі з Матвієм сховались рештки загону незаможників та охоронників. Вони зайняли всі вікна та двері й вже понад годину відбивали сильні натиски

лісовиків. На невеликому майдані проти приміщення банку нерухомо лежало кілька постатів. Придивившись добре, серед них можна було легко впізнати трьох лісовиків, які лягли, намагаючись штурмувати бомбами приміщення, та двох охоронників, що, розплатавшись, нерухомо лежали на самому ганкові банку.

У вікнах часто блимали постаті. Вони перебігали від одного вікна до другого, відбивали лісовиків і на всі їхні пропозиції про здачу — відповідали влучними пострілами. Лісовики збільшували вогонь. Кулі рясно колупали червону цеглу будинку, хрюскали в двері й гостро дзеленчали в рештках великих шибок.

Микола стояв поруч з отаманом за невеличкою цегляною крамницею й стежив з-за рогу за боротьбою. Він помітив серед радянського загону кілька знайомих лиць і це занепокоїло й знервувало його. Згадалося йому рідне село, стара мати, що жила десь одинокою в похилій хатині. Микола пригадав вечір, коли він прощався з нею, її сині, глибокі, блagalьні очі, жовтяву шкіру на гострих вилицях та тихі материні слова:

— Синочку, не йди! Не йди — благала вона. Але він пішов.

Іщенко в яскраво пригадався останній момент, коли він виходив із хати, бур'яниста стежка просто в яр, кудрявий шлях просто на гору й палюче сонце — Давно це було — зідхнув Микола. Потім він пригадав брата, своє з ним несподіване розставання й довге побирання по Україні. Думка його дійшла Польщі й раптом стала. Перед очима прорізно вималювалася струнка дівоча постать у білому капелюсі, старий панський фільварок і до вух долетіли останні слова Климці: — Прощай. Повертайся — вимовив за неї тепер Іщенко й сполоханий надзвичайним бандитським реготом — він підвів очі й, вражений страшним видовиськом — онімів.

До крамнички, просто на його, лісовики гнали зовсім голу людину. В руках вона тримала двохріжкові вила, сильно шкандибала й голосно лаялася. Лісовики трималися від неї далі, ніж могли дістати вила, голосно гоготали й рушниці тримали напоготові.

— Він — вимовив голосно Микола. Він — повторив Іщенко вражено і не помічаючи, з якою цікавістю за ним стежив отаман, — пішов назустріч.

— Розійдись! Розійдись! — гукали лісовики. — Чорта старого впіймали.

Попереду їх, пришкандибуючи й похиливши голову, так, що невелика, біла борода зовсім сходилася з кущами сивого волосся на грудях, ішов дід Охрим. Він не відповідав на бандитські вигуки, захищався вилами від ударів і простував, не знаючи куди.

— Стой! Стой! — гукнув хтось різко. Дід Охрим зупинився в кількох кроках від Миколи. Він підвів голову, глянув вперед і, упізнавши його, здивовано звів брови. На якусь найкоротшу хвилюк запанувала цілковита тиша.

— Значить, правда? — вимовив голосно дід Охрим. — Ех, падло ти, — і дід огидливо сплюнув.

Микола кинувся до його, але на дорозі йому став Дмитро Вовк. Він взяв Іщенка за руку й повернув назад.

Микола рвучко кинув осаула і за хвилинку був уже біля Кадила.

— Це старий революціонер. Він десять років за царату був на каторзі. Його треба звільнити. Він відомий українець — заспішив Микола, звертаючись до отамана.

— Як кажете, пане старшино? Випустити його? Та хіба ж вам невідомо, що він і ночував із сажнем на нашій землі?

— Він свідомий українець. Треба випустить. Крім того, він мені дядьком доводиться...

— Нехай хоч матір'ю, пане Іщенку. Кадило не знає ніякої рідні. Цю ж осу треба на палю посадити!..

Микола одразу випрямився, підвів до отамана скривлене зненавистю та болем обличчя й грубо вимовив:

— Треба ж знати, кого садовити на палі.

— Ми знаємо! Он Вовк його до своїх спровадить — показав отаман рукою й зневажливим, злим поглядом зміряв високу постать Іщенка.

Микола обернувся в той бік, куди показав Кадило й кинувся до гурту лісовиків.

— Ну, пройди, старе стерво! Маршируй — вигукував Вовк. Дід Охрім озирнувся назад, коротко зупинив свій погляд, повний зненависти й зневаги, на Миколі й, все також сильно пришкандибуючи, пішов в напрямку до банку.

Лісовики зняли до ramen рушниці і в той момент, коли Микола божевільно вигукнув: „Не стріляй“ — вдарили. Дід Охрім поточився, одбіг до тину і, схопившись за живіт, враз присів.

Микола прожогом кинувся до його й, як він добіг до тину, дід ще тримався за живота й тихо, ледве чутно повторював:

— Пече... трохи нижче пупа. Пече... пече...

Іщенко нахилився до Охріма і, як побачив, що його біле, мов крейдою вишваруване обличчя, зустрівшись з ним, одвернулося до тину, а сині губи зневажливо скривилися, — він миттю випростав свою струнку постать і побіг до цегляної крамнички. З будинку сільського банку цілили по ньому, кулі виривали з тину тріски й високо кидали їх в повітря.

Микола досяг захисного місця, але він не підійшов тепер до отамана й розгублено, не знаючи, що діяти й куди кинутися, став чекати.

Кадило дав наказа вибити охоронників із банку й разом із козаками та Дмитром Вовком подався від крамнички, щоб оточити банк з другого боку.

Микола лишився один. Він стояв, мов привид, і не зводив очей з того місця, де під похилим тином лежала гола дідова постать. До його вух долітали рясні вибухи, а він стояв і корив себе за те, що втік від діда, злякавшись тих пострілів, і не лишився там з ним назавжди.

— Що ж робити? Що ж робити? — біла одна настирлива думка. Він поривався бігти від крамнички, вирішав стати під кулі тих, хто захищався в банку, враз кидав цю думку. За цим він вирішував зразу ж знайти отамана, відплатити йому за Охріма, намагався кинутися разом з лісовиками у бій, і все стояв на одному місці. Думки скакали із швидкістю куль, хутко витискали одна одну й були всі неясні й заперечливі.

— Пане, старшино! Пане старшино — почув Микола. Він обернувся на поклик, і не встиг навіть і глянути, як перед ним в один момент зупинилася миршава постать військового писаря.

— Пане Іщенку, червоні наступають з гори. Червоні, — повторив Лавроненко, помітивши, що Іщенко не зрозумів його.

— Будемо відступати! Я зараз від річки. Де отаман?

Микола показав рукою в напрямку до банку й, ніби нічого не зрозумівши з повідомлення, навіть не зворухнувся.

— Пане Іщенку! Нам треба відступати. Ось вам документ. Візьміть, він вам може пригодиться. Я в комісара їхнього взяв.

Микола простяг руку, взяв документа й, як розгорнув його, голосно, хвилюючись і трусячись усім тілом, спитав:

— Де він? Де він? — повторив тривожно Іщенко.

— Мабуть уже шльопнули... Думаю, пан Іщенко іде он від нас далі, а це документ підходящий, — одповів спокійно й задоволений з того, що міг прислужитися, Лавроненко.

— Не може бути? Ведіть мене туди — вигукнув Микола.

— Ми ж однаково відступатимемо туди. Це там біля ріки...

Іщенко ухопив Лавроненка за руку й що було сили побіг в напрямку до ріки. Голова йому йшла обертом, ноги тримтіли й клякли, відмовляючись пересовуватись, на очі раз-по-раз з'являлося посвідчення, а великі літери „Дем'ян неживий“ палили йому мізок й сповнювали всього страшним відчаєм.

— Застати ще живим. Вирвати з їхніх рук брата. Захистити. Нехай, що буде — було єдиним бажанням, єдиною Миколиною метою.

Шляхом, збиваючись в гурти, тікали лісовики. З гори швидко насувалися червоні. Вибухи рушниць, розриви бомб, кінський тупіт, торохтіння тачанок і кулеметний клекіт густо сповнювали повітря. Вулиці не вміщували лісовиків, вони кидалися на тини, бігли городами, тікаючи підпалювали хати, переполохані, ціляли по своїх і невинним потоком неслися за село, на греблю.

Але випережаючи всіх і лишаючи їх далеко позаду, біг Микола. Він тяг за рукав військового писаря, підштовхував його, благав, наказував і поспішав не спізнитися.

За кілька хвилин вони вбігли на подвір'я. Лавроненко кинув Іщенкові: „зачекайте“ й метнувся до погрібника.

Микола стояв серед двору й, не розуміючи нічого, тупо дивився, як з повітки лісовики витягли оголену, в зім'ятій, порваній сорочці дівчину, як вона одбивалася од їх і, учепившись одному зубами в щелепи, не пускала, а її гамсилили кулаками й били прикладами.

— Немає... — повернувся Лавроненко.

— Повели. Повели — долетіли звідкись вигуки.

Микола опам'ятався. Він враз зрозумів усе й кинувся за клуню в тому напрямку, куди вказували лісовики.

— Стій! Мій брат! Брат мій, стій, добродії! — одчайнно вигукнув Микола.

Лісовики, що вже готувались вистрілити, раптом обернулися на крик і побачивши Миколу, опустили рушниці. Іщенко поминув їх і кинувся до Дем'яна.

— Микито? Ти з ними? — зустрів його брат. Микола зупинився за кілька кроків від Дем'яна й мовчки став, низько похиливши голову.

— Червоні! Червоні! — Добродії, швидче!

— Пане Іщенку! Пане Іщенку! — гукав Лавроненко. — Тікайте мерщій звідси, бо вас захоплять! Він ухватив Миколу за руку й сильно потяг у бік.

— Панове, швидче з ним — гукнув до козаків Лавроненко. Микола підвів голову і кинувся під цівки рушниць.

— Мій брат. Не стріляйте, добродії! — вирвалось одчайнно з його уст.

— Брат, — хтось вигукнув грубо.

— Червоні! Червоні! — положко неслося по вулицях.

Дем'ян скористався із затримки, враз розірвав на руках мотузку й кинувся городом.

Услід йому вилетіло кілька пострілів, і Микола бачив, як він зупинився, трохи постояв, ніби над чимсь розмірковуючи, й за цим тупо впав.

Лісовики задовольнилися, пустили ще кілька пострілів і, боячись потрапити в полон, кинулись в напрямку до греблі, доганяти своїх. Микола не побіг. Він стояв, широко розставивши ноги й, не моргаючи очима, тупо дивився вслід лісовикам.

— Пане старшино! Пане Іщенку! Червоні вже ось на вулиці. Тікайте, — прохрипів Лавроненко, вертаючись. Але, як Микола не звернув на його уваги й навіть не зрушився з місця, він махнув безнадійно рукою й побіг огородом, пригинаючись і перестрибуючи через великі головешки капусти.

Микола постояв ще кілька хвилин, озирнувся навколо й швидко пішов туди, де лежав брат. Він став біля його на коліна, обережно й поспішно перевернув його з живота на спину й в момент одсахнувся.

Дем'ян зустрів його німими шкляними очима й ніби всміхнувся до його скривленим, із засмаглою кров'ю, ротом.

— Брате мій — хотів сказати Микола Іщенко. Але слів у його не було. Він якусь хвилину мовчки дивився в застигли Дем'янові очі, потому одвернувся, витяг із кишені маленького бравнінга, хутко послав у цівку набій і ще швидче підніс його до правої скроні.

Бравнінг сухо розірвав повітря. Микола важко здригнув, намагався звестися й, безсило осівши на груди, він поволі перехилився на лівий бік і мертво простягся в синій капусті. Перед очима йому майнула струнка постать Климці. Вона хистко застрибала в жовтявому колі й витиснена образом старої матери — раптом, як і з'явилася — зникла.

З-за клуні, як вовчиця, що побачила в небезпеці своїх вовчєнят — кралася мати. Вона може без чужих слів почула, що Дем'яна посадили в погрібник і під густими ворожими кулями прибігла городами сюди. Позад неї йшли охоронники. Попереду їх поспішав Матвій. На ньому клаптями бовталася скривавлена сорочка, а голова була сильно замотана в білі ганчірки.

Мати кинулася до трупів, підбігла до першого, вражено зупинилася й оторопіло промовила:

— Микито! — Вона нахилилася до його, повела рукою по щоці й, зачувши стогін, хутко схопилася й підійшла до Дем'яна.

— Сини мої... Сини мої — хотіла вимовити вона.

Дем'ян очуняв від поранення, звів руки й ледве чутно вимовив:

— Тут Микита був, мамо. Куди він дівся?

Мати дивилася мовчки на Дем'яна, боязко поглядала на мертво розкидану Микитину постать і не відповідала.

— Може я помилився, мамо?

Мати знов не відповідала. З її синіх очей, подібних до наміста, невинно пливли сльози. Вони заливали її маленьке жовтувате обличчя й низько хилили голову.

До неї підійшов Матвій. Він м'яко взяв стару під рамена й обережно поставив її на ноги.

— Кріпиться, мамо — вимовив він ніжно. І як до Матвія підійшло ще кілька охоронників, вони обережно взяли Дем'яна на руки й, тихо ступаючи, понесли його до хати.

Мати глянула на Микиту, якось винувато подивилася на Матвія й, журно похиливши голову, тихо пішла за Дем'яном.

О. ЛАН

ХЛІБ

Коли весна озветься журавлями
І біла мла розтане над полями,
І затужавіє на сонячних шпильях
Теплом і вохкістю напоена земля, —
Тоді господар у степи розлогі
Іде оглянути зелені перелоги.

Десь жайворон у синій глибині
Перебирає струни срібляні;
Під зором сонячним у теплій тиші,
Здається, чути, як роздoli дишуть, —
Та він, схвильований, того й не поміча:
З глибокою задумою в очах,
На межах спотикаючись полинних,
Він припада до кожної стеблини,
Неначе хоче в ніжних пагонцях
Розвіять нуд змарнілого лиця.

О, земле чорна — соковита ниво!
Ти, мов коханка, — радісна й зрадлива.
Коли б ти знала, скільки мук і сліз
Стривожений господар твій приніс;
Коли б ти знала, що найкращі мрії
Його — в твоїх зелених стеблах - віях,
Що всі надії, радощі й жалі
Він доручив тугій твоїй ріллі, —
Ти б своїм соком молодим і теплим
Щедріш поїла тонкорукі стебла,
Щоб піднесли із борозен вузьких
Вони на світ повніші колоски!

Пливуть хмарини — птиці білокрилі.
Господар стане на сухій могилі
І, жменею до брів піднявши тінь,
Утопить зір в глибоку далечінь
І ввесь завмре, мов з дальньої дороги
Чека якогось гостя дорогого.
Нарешті, піт з гарячого чола
Згорнувши, мовчки зверне до села.

Щасливий той, кому в зеленім шумі
Не тиснуть серце неспокійні думи, —
Що піняться, немов на бистрині
Важких бурунів сиві гребені;

Щасливий той, кому весна сміється,
 Чиє житття, мов ясна стежка в'ється:—
 Бо хлібороб свій спокій загубив
 На роздоріжжях буряних степів...
 Цвіте весна—і пломеніє радість,
 А серце терпне: що—як літо зрадить?
 Весна ж бо—тільки сонячний пролог
 До книги довгих і тяжких тривог:
 А може пройде чорна громовиця
 І потолочить молоду пшеницю?
 Або повіє сизий суховій
 І вип'є росу весняних надій?

Купе зозуля в лузі на калині,
 Торую хлопець стежку до дівчини...
 Ой не ходи, козаче, не співай,—
 Бо ще не знати, що несуть жнива:
 Як ниви рясно обростуть копами,—
 Уклонишся до милої з сватами;
 Коли ж уродить сірий молочай,—
 Навіки, брате, серце поховай:
 Покинеш ти скупе дідівське поле,
 Сьорбнеш гіркої наймитської долі,—
 І невідомо, чи згадаєш знов
 Стару тривогу й молоду любов!

Рясніє й ширша листя сокорове,
 Густише пахне мурава шовкова
 І важчають в задумливих садах
 Рум'яні вишні на тонких гілках.
 І зорі в небі ніби тяж рясніють,
 І співи парубочі веселіють:—
 Бо вже на нивах, сповнені зерном,
 Стоять хліба, мов келехи з вином.
 Ідять, натовлені в німх оселях,
 Змініть журбу на вигуки веселі
 І піднесіть на золоті снопи
 Свої блискучі сонячні серпи!

Ще й зорі теплі в небі не потонуть,—
 А вже господар сон з обличчя гонить
 І поспішає долом в тумані,—
 Щоб стрінутись із сонцем на стерні.

Хто перекаже хліборобське щастя,—
 Коли, забувши пройдені напасті,
 Ясного ранку в стихених степах
 Він підпереже першого снопа!
 Кінець сліпий, затурканій тривозі!
 На безвідрадній життєвій дорозі
 Цей золотавий колосистий сніп
 Встає, мов яснурукий смолоскіп!

В далеких падах мліють вохкі тіні,
Могили тануть в голубім тремтінні,—
А в морі жита, в хвилях пшениців,
Мов білі птиці, плавають женці.
Нехай і піт, нехай і біль у скронях,
Нехай і мозолі в тугих долонях,—
Зате ростуть на ниві вздовж межі
Полукіпків промовисті кряжі.
Тепер не час зітхати й спочивати:
Рум'яні ранки вечорам на п'яти
Ступають,—і небавом під серпом
Останній колос упаде чолом.
А вже як ніч розкреслять літавиці,—
Застугонить музика возовиці
Й тугі снопи, покинувши роздол,
Перекочують до тісних стодол.
Та й тут не вік їм тиснутись боками,—
Бо вже ціпи тупими копитами
Через тугий переступають тік.—
І скоро зерно виповнить засік!
Аж ось коли розхилиться дозвілля,
Покличе в гості молоде весілля
І, мов коновку доброго вина,
Осінню радість вип'є аж до дна!

Так непомітно замикає коло
Селянський рік: — од ниви до стодоли...
Та чи - ж не тут, в орбіті житніх літ,
Просякло джерело, що живить світ?
Нехай ростуть — плоди палкої праці —
Майбутнього осяяні палаці:
На їх високий сонячний карниз
Впадуть перлини й хліборобських сліз!